From the Spine of the Traditional City to an Active Historical Infrastructure

The Transformation of Tehran Grand Bazaar's Role in the Spatial Organization of the City[1]

Sonia AKBARI SHAHRAK
Ph. D. candidate, Department of Urban Planning and Design, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Mojtaba RAFIEIAN[2]
Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Mehrnoush HASSANZADEH
Assistant professor, Department of Urban Planning and Design, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Tehran Grand Bazaar embodies a structural duality: it remains an active economic, social, and identity-bearing core of the historic center, yet no longer serves as the principal organizing element of Tehran's spatial structure. Once the city's central spine, connecting the Arg, Jameh Mosque, neighborhoods, city gates, and movement routes, the bazaar has gradually lost part of its structuring role. This article examines how it evolved from the main axis of the traditional city into an active historical infrastructure with the potential to support the regeneration of Tehran's contemporary historic center.

The study makes three contributions. First, it reinterprets the bazaar in relation to the city's spatial armature, including political and religious centers, neighborhoods, city gates, streets, and emerging urban centralities. Second, it traces the transformation of the bazaar's role across the Safavid, Qajar, Pahlavi, and contemporary periods. Third, it identifies the spatial, functional, and identity-based capacities through which the bazaar can contribute to urban regeneration. The research asks how the bazaar shaped Tehran's historical spatial structure, how its relationships with major urban elements changed, and which dimensions of its organizing role have weakened or persisted.

Materials and Methods

This qualitative, explanatory study employs historical-analytical and morphological approaches. Data were collected from library sources, historical documents, and maps, which were analyzed using consistent spatial, functional, connective, and identity-based indicators across six periods: Safavid, early Qajar, late Qajar, First Pahlavi, Second Pahlavi, and contemporary Tehran. Historical maps were treated as analytical evidence rather than merely illustrative material.

The analysis examined the bazaar's form, location, extent, and spatial relationships with the Arg, Jameh Mosque, Sabzeh Meydan, neighborhoods, city gates, the street network, emerging urban centers, and administrative and economic nodes. Documentary and cartographic evidence was

1. *This article is derived from the 1st author's doctoral dissertation entitled" Re-identifying Transformative Patterns Shaping Urban Change: With an Emphasis on the Bazaar Structure in Tehran" which is currently being prepared at the ST. C., Islamic Azad University, under the supervision of the 2nd author and the advisory support of the 3rd author.*

2. **Corresponding author**, +989121860887 https://orcid.org/0000-0001-7371-7617 rafiei_m@modares.ac.ir

organized within a comparative analytical matrix to identify continuities, ruptures, and changes in the bazaar's role within Tehran's spatial organization.

Results and Discussion

The findings indicate that Tehran Grand Bazaar historically operated as a spatial mechanism linking movement, political authority, religious institutions, economic exchange, and neighborhood life. During the Safavid and Qajar periods, its connections with the Arg, Jameh Mosque, Sabzeh Meydan, surrounding neighborhoods, and city gates established it as an organizing axis of the urban center. Its significance therefore extended beyond commerce: it integrated multiple urban functions within a connected spatial structure.

During the Pahlavi period, street-cutting interventions, the development of a vehicle-oriented street network, urban expansion, and the emergence of new administrative and commercial centers redistributed these functions. The bazaar consequently lost part of its former capacity to organize urban movement and centrality. The principal rupture concerned its relationship with the city's movement network and the redistribution of central functions beyond the historic core. Nevertheless, this transformation did not eliminate the bazaar's structural significance. The concept of *active historical infrastructure* captures three enduring capacities. Its spatial capacity derives from its continued presence in the historic core and its connections with surrounding streets and urban elements. Its functional capacity rests on sustained commercial activity and established guild networks. Its identity-based capacity emerges from historical memory and the lived experience of the city center. Together, these capacities position the bazaar as more than a preserved historical artifact or an isolated commercial district: it remains an active urban resource with potential to support regeneration.

Conclusion

The study demonstrates that Tehran Grand Bazaar historically constituted a central component of the city's physical and functional armature. Through its linear configuration and subsequent networked development, it connected religious and political institutions, neighborhoods, city gates, and movement routes. Its spatial significance arose from the integration of economic, religious, political, and social functions within a shared urban structure, encompassing commercial passages (*rastehs*), arcades (*sarays*), and covered market complexes (*timchehs*).

Modern urban transformation, particularly Pahlavi-era street interventions, the expansion of Tehran, the prioritization of vehicular movement, and the relocation of administrative, commercial, and service functions, weakened the bazaar's former organizing role. Its direct connections with neighborhoods and its dominance over urban centrality diminished, even as its economic activity and identity-bearing significance persisted.

The bazaar's contemporary role should therefore be understood through redefinition rather than a return to its former position as the city's singular organizing axis. As an active historical infrastructure, it retains the capacity to reinforce Tehran's historic center through the interaction of spatial continuity, economic vitality, collective memory, and social life. Accordingly, regeneration strategies should address the bazaar's connections with the wider movement network, surrounding public spaces, economic activities, and everyday urban practices. Such an approach recognizes both historical continuity and contemporary change, treating the bazaar not simply as a monument to be preserved but as a living urban structure capable of contributing to the future of Tehran's historic center.

از ستون فقرات شهر سنتی تا زیرساخت تاریخی فعال
تحول نقش بازار بزرگ تهران در سازمان فضایی شهر[1]

سونیا اکبری شاهرک
پژوهشگر دکتری، گروه شهرسازی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

مجتبی رفیعیان[2]
استاد گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

مهرنوش حسن‌زاده
استادیار گروه شهرسازی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده
بازار بزرگ تهران، به‌رغم کاهش بخشی از نقش سازمان‌دهنده خود در ساختار کلان‌شهر معاصر، همچنان از عناصر مؤثر در حافظه تاریخی، فعالیت اقتصادی و سازمان فضایی مرکز تاریخی شهر است. مسئله اصلی مقاله، تبیین چگونگی تغییر جایگاه بازار در استخوان‌بندی تهران و شناسایی ابعاد پایدار و دگرگون‌شده نقش آن در دوره‌های مختلف تاریخی است. پژوهش با رویکرد تاریخی - تحلیلی و برپایه خوانش مورفولوژیک نقشه‌های تاریخی، مطالعات اسنادی و منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌ها با تمرکز بر نسبت بازار با مسجد جامع، ارگ، محلات، دروازه‌ها، شبکه معابر و مراکز جدید شهری تحلیل شده و دوره‌های صفوی، قاجار، پهلوی اول، پهلوی دوم و معاصر براساس شاخص‌های ثابت فضایی - کالبدی، عملکردی، ارتباطی و هویتی مقایسه شده‌اند. نوآوری مقاله در ترکیب خوانش مورفولوژیک نقشه‌ها با تحلیل میان‌دوره‌ای نقش بازار است؛ رویکردی که امکان تبیین نظری بازار را به‌مثابه «زیرساخت تاریخی فعال» در مرکز شهر فراهم می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که بازار تهران در شهر سنتی، محور پیونددهنده عملکردهای اقتصادی، مذهبی، اجتماعی و حکومتی و از ارکان اصلی استخوان‌بندی شهر بوده است. با خیابان‌کشی‌های دوره پهلوی، گسترش شهر و انتقال بخشی از مرکزیت‌های اداری و اقتصادی، نقش بازار در سازمان‌دهی کل شهر کاهش یافت؛ بااین‌حال، ظرفیت آن در حفظ هویت تاریخی، تمرکز فعالیت اقتصادی و پشتیبانی از بازآفرینی مرکز تاریخی تهران استمرار دارد. بر این اساس، مقاله بازار بزرگ تهران را نه به‌عنوان عنصری صرفاً تاریخی، بلکه به‌مثابه سرمایه‌ای فضایی، اقتصادی و هویتی برای بازآفرینی مرکز شهر معاصر تبیین می‌کند.

واژه‌های کلیدی
بازار بزرگ تهران، سازمان فضایی، استخوان‌بندی شهری، مورفولوژی شهری، مرکز تاریخی.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری شهرسازی نگارنده اول با عنوان «بازشناسی الگوهای دگرگون‌ساز مؤثر بر نظام تحولات شهری با تأکید بر ساختار بازار در شهر تهران» است که در دانشگاه دانشگاه آزاد واحد تهران جنوب به راهنمایی نگارنده دوم و مشاوره نگارنده سوم درحال تدوین است.

۲. **نویسنده مسئول:** ۰۹۱۲۱۸۶۰۸۸۷ rafiei_m@modares.ac.ir https://orcid.org/0000-0001-7371-7617

مقدمه

بازار بزرگ تهران در وضعیت معاصر همچنان یکی از کانون‌های فعال اقتصادی، اجتماعی و هویتی مرکز تاریخی شهر است، اما در مقایسه با شهر سنتی، نقش آن در سازمان‌دهی کل ساختار فضایی تهران کاهش یافته است. مسئله اصلی این مقاله از همین تغییر جایگاه شکل می‌گیرد: بازاری که در گذشته میان ارگ، مسجد جامع، محلات، دروازه‌ها و شبکه حرکت شهری پیوند برقرار می‌کرد، در روند گسترش تهران و شکل‌گیری مرکزیت‌های جدید، بخشی از نقش سازمان‌دهنده خود را از دست داده و جایگاه آن در مرکز تاریخی شهر دگرگون شده است.

در شهرهای ایرانی، بازار سنتی در پیوند با شبکه حرکت، مراکز مذهبی، نهادهای حکومتی، محلات مسکونی و مناسبات اجتماعی، یکی از عناصر اصلی سازمان فضایی شهر بوده است. استقرار راسته‌بازار در امتداد محورهای اصلی حرکت و اتصال آن به دروازه‌ها، میدان‌ها، مسجد جامع و کانون‌های حکومتی، بازار را به بخشی از استخوان‌بندی کالبدی - عملکردی شهر تبدیل می‌کرد (حبیبی، ۱۳۷۸؛ حمیدی، ۱۳۷۶؛ لک و حکیمیان، ۱۳۹۶). در تهران نیز بازار بزرگ از عناصر اصلی مرکز تاریخی بود و در دوره‌های مختلف، از تثبیت در ساختار شهر سنتی تا مواجهه با خیابان‌کشی‌های مدرن و گسترش مرکزیت‌های جدید، رابطه آن با سازمان فضایی شهر دگرگون شد (حمیدی، ۱۳۷۶؛ شیرازیان، ۱۳۹۱).

ضرورت این پژوهش از محدودیت موجود در ادبیات موضوع ناشی می‌شود. بخش مهمی از مطالعات بازارهای ایرانی بر تاریخ، کالبد، اقتصاد یا نقش اجتماعی بازار تمرکز کرده‌اند (سعیدنیا، ۱۳۸۸؛ سلطان‌زاده، ۱۳۸۶؛ رجبی، ۱۳۸۶)، در حالی که تحول رابطه بازار با استخوان‌بندی و سازمان فضایی شهر در یک چارچوب مقایسه‌ای میان‌دوره‌ای کمتر بررسی شده است. در مطالعات تهران نیز بازار غالباً به‌عنوان محدوده‌ای تاریخی، تجاری یا فرسوده مطالعه شده و تغییر نقش آن در نسبت با شبکه حرکت، محلات، عناصر قدرت و مذهب و مرکزیت‌های جدید شهری نیازمند تبیین دقیق‌تر است.

سهم اصلی مقاله حاضر، بازخوانی بازار بزرگ تهران به‌عنوان عنصری ساخت‌دهنده در تحول سازمان فضایی شهر است. مقاله سه افزوده تحلیلی ارائه می‌کند: نخست، نقش بازار را در نسبت با عناصر اصلی استخوان‌بندی شهر، شامل ارگ، مسجد جامع، محلات، دروازه‌ها، شبکه معابر و مراکز جدید شهری بررسی می‌کند؛ دوم، با مقایسه میان‌دوره‌ای دوره‌های صفوی، قاجار، پهلوی و معاصر، تغییر مقیاس و کیفیت اثرگذاری بازار را از محور سازمان‌دهنده شهر سنتی به زیرساخت تاریخی فعال مرکز شهر تبیین می‌کند؛ سوم، ظرفیت فضایی، عملکردی و هویتی بازار را در چارچوب بازآفرینی مرکز تاریخی تهران مورد توجه قرار می‌دهد.

هدف پژوهش، تبیین تحول نقش بازار بزرگ تهران در سازمان فضایی شهر از دوره تاریخی تا دوره معاصر است. براین‌اساس، مقاله به سه پرسش پاسخ می‌دهد: بازار بزرگ تهران در ساختار فضایی و استخوان‌بندی تاریخی شهر چه نقشی داشته است؟ رابطه بازار با عناصر اصلی شهر در دوره‌های مختلف چگونه تغییر کرده است؟ کدام ابعاد نقش بازار در شهر معاصر تضعیف شده و کدام ابعاد تداوم یافته است؟ رویکرد مقاله بر خوانش مورفولوژیک نقشه‌های تاریخی و مقایسه میان‌دوره‌ای استوار است و ازاین‌طریق، تحول بازار در قالب تداوم، گسست و بازتعریف تحلیل می‌شود.

پیشینه تحقیق

مطالعات پیشین درباره بازارهای ایرانی را می‌توان در چهار محور اصلی دسته‌بندی کرد. دسته نخست، مطالعات تاریخی و مفهومی است که بازار را به‌عنوان نهادی دیرپا در شهر ایرانی

– اسلامی بررسی کرده‌اند. این مطالعات بر جایگاه تاریخی بازار، نقش آن در شهر اسلامی و پیوند آن با عناصر مذهبی و حکومتی تأکید دارند (پیرنیا، ۱۳۷۲؛ پروشانی، ۱۳۸۳؛ حبیبی، ۱۳۷۸؛ سعیدنیا، ۱۳۸۸؛ سلطانزاده، ۱۳۸۶). ارزش این آثار در فراهم‌کردن بستر تاریخی و مفهومی شناخت بازار است، بااین‌حال تحول نقش بازار در دوره‌های متأخر و چگونگی تداوم، گسست یا بازتعریف جایگاه آن در سازمان فضایی شهر کمتر به‌صورت میان‌دوره‌ای بررسی شده است.

دسته دوم، مطالعات کالبدی و مورفولوژیک بازار است. در ادبیات کلاسیک مورفولوژی شهری، Conzen, 1960؛ Muratori, 1959؛ Caniggia and Maffei, 2001؛ وHillier and Hanson, 1984چارچوب‌هایی برای تحلیل فرم شهر، تداوم لایه‌های تاریخی، رابطه شبکه حرکت با ساختار فضایی و پیوند کالبد و کارکرد فراهم کرده‌اند. در مطالعات بازار نیز Wirth, 1974؛ Bonine, 1979؛ رجبی، ۱۳۸۶؛ Pourjafar *et al*., 2014 و لک و حکیمیان، ۱۳۹۶ بر سازمان فضایی بازار، ساختار راسته‌ها، پیوند با شبکه معابر و نقش وحدت‌بخش آن در شهر تأکید داشته‌اند. این رویکردها نقش ساختاری بازار را روشن می‌کنند، اما تحول آن در مواجهه با خیابان‌کشی، نوسازی و انتقال مرکزیت‌های شهری کمتر به‌صورت منسجم تحلیل شده است.

دسته سوم، مطالعات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است که بازار را به‌عنوان نهادی مرتبط با فعالیت اقتصادی، شبکه‌های صنفی، تعاملات اجتماعی، کنش سیاسی، حافظه جمعی و هویت شهری بررسی کرده‌اند (شبانه، ۱۳۹۵؛ ودیعی، ۱۳۵۱؛ کشاورزیان، ۱۳۸۳؛ کشاورزیان، ۱۳۹۷؛ طبسی و خادمزاده، ۱۳۹۹؛ حیدری و همکاران، ۱۴۰۱). با وجود تبیین ابعاد غیرکالبدی بازار، ارتباط این ابعاد با ساختار فضایی و استخوان‌بندی شهر کمتر به‌طور مستقیم بررسی شده است.

دسته چهارم، مطالعات موردی بازارهای تهران، اصفهان، تبریز، کرمان، شیراز و زنجان است که اطلاعات تفصیلی درباره ویژگی‌های کالبدی، عملکردی و تاریخی نمونه‌های مختلف ارائه کرده‌اند (پوراحمد، ۱۳۷۷؛ حیدری و همکاران، ۱۴۰۱؛ Ebrahimi *et al*., 2013؛ Pourjafar *et al*., 2013). محدودیت اصلی این دسته، ضعف در تبدیل داده‌های موردی به چارچوبی میان‌دوره‌ای برای توضیح تغییر رابطه بازار با عناصر اصلی سازمان فضایی شهر است.

براین‌اساس، جایگاه مقاله حاضر در پیوند میان این چهار محور قرار دارد (جدول ۱). پژوهش با ترکیب دوره‌بندی تاریخی، خوانش مورفولوژیک نقشه‌ها و شاخص‌های ثابت فضایی – کالبدی، عملکردی، ارتباطی و هویتی، تحول نقش بازار بزرگ تهران را به‌صورت میان‌دوره‌ای تحلیل می‌کند و تغییر جایگاه آن از عنصر سازمان‌دهنده شهر سنتی به زیرساخت تاریخی، اقتصادی و هویتی مرکز شهر معاصر را تبیین می‌کند.

جدول ۱. جمع‌بندی انتقادی محورهای مطالعات پیشین و جایگاه مقاله حاضر. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵

محور مطالعات پیشین	محدودیت نسبت به پرسش مقاله	جایگاه مقاله حاضر
مطالعات تاریخی و مفهومی	تمرکز بر جایگاه تاریخی و مفهومی بازار؛ توجه محدود به تداوم، گسست و بازتعریف نقش بازار در دوره‌های متأخر.	بازخوانی نقش بازار تهران در امتداد دوره‌های تاریخی و تبیین تغییر جایگاه آن در سازمان فضایی شهر.
مطالعات کالبدی و مورفولوژیک	تأکید بر فرم، راسته‌ها و پیوندهای فضایی؛ تحلیل محدود نسبت بازار با خیابان‌کشی، نوسازی و انتقال مرکزیت‌های شهری.	تحلیل مورفولوژیک نسبت بازار با ارگ، مسجد جامع، محلات، دروازه‌ها، شبکه معابر و مراکز جدید شهری.
مطالعات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی	تبیین نقش نهادی، هویتی و اقتصادی بازار؛ پیوند ناکافی این ابعاد با استخوان‌بندی و سازمان فضایی شهر.	پیونددادن ابعاد اقتصادی، اجتماعی و هویتی بازار با مفهوم زیرساخت تاریخی و ظرفیت بازآفرینی مرکز شهر.
مطالعات موردی درباره بازارهای خاص	شناخت دقیق نمونه‌ها؛ ضعف در تبدیل داده‌های موردی به چارچوب تحلیلی میان‌دوره‌ای.	ارائه خوانش میان‌دوره‌ای از بازار بزرگ تهران و تبیین تداوم، گسست و بازتعریف نقش آن در مرکز تاریخی شهر.

در ایـن پژوهـش، سـاختار شـهر به‌نظـام نسـبتاً پایـدار روابـط میـان عناصـر کالبـدی، عملکـردی، حرکتـی، طبیعـی و ادراکـی شـهر اطـلاق می‌شـود. سـاختار فضایـی شـهر، الگـوی پیونـد، اتصـال، گسسـت و سلسـله‌مراتب میـان فضاهـا، محورهـا، مراکـز و عناصـر شـهری اسـت. سـازمان فضایـی شـهر، نحـوه انتظـام و توزیـع عناصـر، فعالیت‌هـا و محورهـای اصلـی در پهنـه شـهر را بیان می‌کنـد. در ایـن میـان، اسـتخوان‌بندی شـهر مجموعـه عناصـر اصلـی، پایـدار و سـاخت دهنـده‌ای اسـت کـه نقـش هدایت‌کننـده، پیونددهنـده و هویت‌بخـش در توسـعه شـهر دارد (حبیبـی و همـکاران، ۱۳۷۶).

چارچوب نظری

در ایـن پژوهـش، سـاختار شـهر بـه نظـام نسـبتاً پایـدار روابـط میـان عناصـر کالبـدی، عملکـردی، حرکتـی، طبیعـی و ادراکـی اطـلاق می‌شـود. سـاختار فضایـی، الگـوی پیونـد، گسسـت و سلسـله‌مراتب عناصـر شـهری و سـازمان فضایـی، نحـوه انتظـام و توزیـع آن‌هـا را بیـان می‌کنـد. اسـتخوان‌بندی شـهر نیـز مجموعـه عناصـر اصلـی و پایـداری اسـت کـه در هدایـت، پیونـد و هویت‌بخشـی توسـعه شـهر نقـش دارنـد (حبیبـی و همـکاران، ۱۳۷۶).

چارچـوب نظـری مقالـه بـا رویکـردی رابطه‌محـور، مفاهیـم بـازار، سـاختار فضایـی، اسـتخوان‌بندی و هویـت را صورت‌بنـدی می‌کنـد (جـدول ۲). بـازار در معنـای پایـه، محـل خریدوفـروش و مبادلـه (عمیـد، ۱۳۳۲؛ دهخـدا، ۱۳۵۴) و در ریشـه تاریخـی فارسـی، مرتبـط بـا دادوسـتد و بازرگانـی اسـت (پروشـانی، ۱۳۷۶). در شـهر ایرانـی، بـازار مجموعـه‌ای از روابـط فضایـی، صنفـی، اجتماعـی، مذهبـی و سیاسـی را دربرمی‌گیـرد (ودیعـی، ۱۳۵۱؛ کشـاورزیان، ۱۳۸۳).

جدول ۲ . سیر تاریخی تکوین بازار و تغییر نقش‌های آن در شهر ایرانی، بازترسیم و تکمیل شده براساس نمودار مقاله اصلی. مأخذ: نگارندگان برپایه امیری، ۱۳۸۸ ؛ حبیبی، ۱۳۷۸ ؛ پوراحمد، ۱۳۷۷ .

شکل‌گیری هسته‌های دادوستد، استقرار مبادله در مسیرهای ارتباطی و پیوند بازار با راه‌ها و مراکز قدرت.	۱	ماد، هخامنشی، سلوکی، اشکانی و ساسانی
تثبیت بازار به‌عنوان رکن کالبدی و عملکردی شهر اسلامی در پیوند با مسجد جامع، محلات و شبکه راسته‌ها.	۲	سده‌های آغازین اسلام، سلجوقی و ایلخانی
تثبیت بازار به‌عنوان محور سازمان‌دهنده شهر و پیونددهنده میدان، مسجد، دولت، تجارت و مسیرهای حرکت.	۳	صفوی
تداوم و تکامل بازار به‌مثابه ستون فقرات شهر و کانون تجارت، مذهب، تعاملات اجتماعی و پیوند محلات.	٤	زند و قاجار
کاهش تمرکز نقش ساختاری بازار با خیابان‌کشی، ورود اتومبیل و انتقال بخشی از مرکزیت شهری.	٥	پهلوی
تبدیل‌شدن بازار از محور سازمان‌دهنده اصلی شهر به زیرساخت تاریخی، اقتصادی و هویتی مؤثر در بازآفرینی مرکز تاریخی.	٦	معاصر

براین‌اسـاس، چارچـوب مفهومـی مقالـه در سـه سـطح تنظیـم شـده اسـت: بـازار به‌عنـوان محـور کالبـدی سـازمان فضایـی، نهـاد اجتماعـی و هویتی، و زیرسـاخت بازآفرینـی مرکـز تاریخـی. این سـطوح، تحلیـل تحـول نقـش بـازار بـزرگ تهـران را در قالـب تـداوم، گسسـت و بازتعریـف امکان‌پذیـر می‌سـازند. تبییـن تحـول نقـش بـازار در ایـن چارچوب، مسـتلزم روشـن‌کردن مفهـوم سـازمان فضایـی شـهر و جایـگاه عناصـر سـاخت‌دهنده آن اسـت.

سازمان فضایی شهر و جایگاه بازار در آن

سـازمان فضایی شـهر کلیتی متشـکل از عناصر، فعالیت‌هـا و روابـط فضایـی اسـت کـه بخش‌هـای اصلی شـهر را درقالب سـاختاری منسجم به یکدیگر پیونـد می‌دهـد. سـاختار اصلـی شـهر نیـز فضاهـا و عناصـری را دربرمی‌گیـرد که به‌دلیل اهمیـت کالبدی، فضایـی یـا عملکـردی، محـل اسـتقرار کارکردهـای اصلـی، محورهـای ارتباطـی و فضاهـای عمومی‌انـد و در جهـت توسـعه، هویـت و ثبات شـهر نقـش دارند (بحرینـی و همـکاران، ۱۳۸۸). ایـن سـازمان «کلیتی انتظام‌یافتـه اسـت کـه عناصـر آن در ارتبـاط با یکدیگر معنـا می‌یابنـد (غفـاری سـده، ۱۳۷۳: ۲۷).» ازمنظر کالبدی نیز سـاختار فضایی با شبکه معابر و کاربری‌ها ارتبـاط دارد (بابایی‌مراد، محمدی و عسـگری، ۱۳۹۲) و در طـول زمان تحت‌تأثیر تحولات تاریخی و شـرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی تغییر می‌کند (منتظری،

جهانشاه‌لو و ماجدی، ۱۳۹۶).

در شهر ایرانی - اسلامی، مسجد جامع، بازار، میدان و محله‌ها از عناصر اصلی سازمان فضایی‌اند و روابط میان آن‌ها کلیت فضایی شهر را شکل می‌دهد. بازار با تمرکز فعالیت‌های اقتصادی و امتداد در محورهای حرکتی، میان مرکز شهر، محلات و سایر عناصر اصلی پیوند ایجاد می‌کند و از این طریق نقشی ساختاری در سازمان شهر می‌یابد؛ برداشتی که با تأکید بر پیوستگی کالبدی و ارتباط متقابل اجزای شهر ایرانی نیز سازگار است (منصوری، ۱۳۸۶). بنابراین، جایگاه بازار را می‌توان از طریق نحوه ارتباط آن با شبکه حرکت، مراکز مذهبی و حکومتی، محلات و سایر عناصر اصلی شهر تحلیل کرد.

بازار به‌عنوان محور کالبدی سازمان فضایی

در شهر ایرانی، بازار فعالیت اقتصادی را در امتداد محورهای حرکت و در پیوند با عناصر اصلی شهر سازمان می‌دهد. دکان، حجره، تیمچه، سرا، کاروانسرا، قیصریه و بارانداز، شبکه‌ای پیوسته از تولید، توزیع، انبارش، خدمات و مبادله ایجاد می‌کنند (رجبی، ۱۳۸۶؛ سلطانزاده، ۱۳۸۶). بازار در فرایند تاریخی از محل مبادله به عنصر سازمان‌دهنده و ستون فقرات شهر تحول یافته است (امیری، ۱۳۸۸؛ حبیبی، ۱۳۷۸؛ پوراحمد، ۱۳۷۷).

ازمنظر مورفولوژیک، بازار محوری خطی و سپس شبکه‌ای است که ازطریق راسته‌ها، گذرها و گره‌ها، مسجد جامع، میدان، ارگ، محلات و دروازه‌ها را پیوند می‌دهد. بازار با هدایت حرکت و تمرکز فعالیت‌های اقتصادی، مذهبی و اجتماعی، بخشی از استخوان‌بندی شهر سنتی را شکل داده است (حمیدی، ۱۳۷۶؛ شفقی، ۱۳۸۰؛ Assari *et al.*, 2012). در این پژوهش، نقش بازار ازطریق موقعیت، الگوی خطی یا شبکه‌ای، گره‌های واسط، اتصال به عناصر اصلی و تحول رابطه آن با شبکه معابر تحلیل می‌شود (Wirth, 1974; Bonine, 1979؛ رجبی، ۱۳۸۶).

بازار به‌عنوان نهاد اجتماعی و هویتی

بازار در شهر سنتی ایران عرصه فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مدنی بوده است (Moosavi, 2005). حضور مسجد جامع، تکیه، حسینیه، مدرسه، حمام، سقاخانه، قهوه‌خانه و فضاهای خدماتی درون یا پیرامون بازار، پیوند عملکردهای اقتصادی، مذهبی و اجتماعی را نشان می‌دهد (مؤمنی، ۱۳۷۷؛ خواجه‌نبی و کوچکی، ۱۳۹۲). بازار و مسجد جامع نیز در شکل‌گیری ساختار فضایی و سیمای فرهنگی ـ اجتماعی شهر اسلامی نقش داشته‌اند (Encyclopaedia Islamica, 2012).

بازار از شاخص‌های اصالت و هویت شهرهای شرقی و اسلامی محسوب می‌شود (رفیعی‌پور، ۱۳۹۴) و در دیدگاه ورث نیز شاخصی برجسته برای سنجش اصالت این شهرهاست (اهلرز، ۱۳۷۳). بازار علاوه‌بر دادوستد، محل اجتماع، تبادل اطلاعات، کنش‌های سیاسی، اعتصاب‌ها و روابط اجتماعی بوده است (پیرنیا، ۱۳۹۰). فعالیت‌های صنفی، آیین‌های مذهبی و تجربه زیسته شهروندان نیز در بازتولید حس تعلق و حافظه جمعی نقش داشته‌اند (کشاورزیان، ۱۳۹۷؛ عباس‌زادگان و آذری، ۱۳۸۸). پیوند بازار با محلات، گذرها و شبکه‌های آبرسانی نیز در تداوم حیات محله‌ای و روابط اجتماعی اهمیت داشته است (شکویی، ۱۳۶۵).

در شهر معاصر، باوجود تضعیف برخی پیوندهای سنتی، نقش هویتی بازار استمرار یافته است. بازار بزرگ تهران ازطریق کالبد تاریخی، فعالیت‌های دیرپا و الگوهای تعامل اجتماعی، پیوستگی شهر تاریخی و معاصر را بازنمایی می‌کند؛ ازاین‌رو، بازتعریف نقش آن با حافظه شهری، تداوم تاریخی و تقویت پیوندهای اجتماعی مرکز شهر مرتبط است (طبسی و خادم‌زاده، ۱۳۹۹؛ حیدری و همکاران، ۱۴۰۱).

بازار به‌عنوان زیرساخت بازآفرینی مرکز تاریخی

بازآفرینی شهری رویکردی یکپارچه برای بهبود هم‌زمان ابعاد کالبدی، اقتصادی، اجتماعی

و محیطی محدوده‌های شهری است و در مراکز تاریخی با حفاظت از ارزش‌های میراثی و انطباق آن‌ها با نیازها و کارکردهای معاصر پیوند می‌یابد (Roberts & Sykes, 2000، Couch et al., 2003، UNESCO, 2011). در این چارچوب، بازار تاریخی به‌عنوان زیرساختی فعال، مجموعه‌ای از ارزش‌های کالبدی، ظرفیت‌های اقتصادی، پیوندهای اجتماعی و حافظه جمعی را در خود متمرکز می‌کند. ازاین‌منظر، بازآفرینی بازار مستلزم توجه هم‌زمان به رابطه آن با سازمان فضایی شهر، شبکه حرکت، فعالیت‌های اقتصادی، فضاهای عمومی، پیاده‌مداری و هویت شهری است. چنین رویکردی، بازار را در مقیاس مرکز تاریخی و در ارتباط با شبکه‌های فضایی و اجتماعی پیرامون آن تفسیر می‌کند. بازار بزرگ تهران نیز با وجود کاهش نقش سازمان‌دهنده در مقیاس کلان‌شهر، همچنان از ظرفیت فضایی، اقتصادی و هویتی برای تقویت ارتباط میان اقتصاد شهری، حافظه تاریخی، فضاهای عمومی و تعاملات اجتماعی مرکز تاریخی برخوردار است (طبسی و خادمزاده، ۱۳۹۹؛ حیدری و همکاران، ۱۴۰۱). براین‌اساس، تحول بازار بزرگ تهران را می‌توان به‌صورت تغییر در مقیاس و نوع اثرگذاری آن، از محور سازمان‌دهنده شهر سنتی به کانون تاریخی، اقتصادی و هویتی مرکز شهر معاصر، تبیین کرد.

جمع‌بندی چارچوب مفهومی و شاخص‌های تحلیل

برپایه مبانی نظری، پنج بعد اصلی برای تحلیل نقش بازار بزرگ تهران در سازمان فضایی شهر استخراج شد: فضایی - کالبدی، عملکردی، تاریخی، ارتباطی و اجتماعی - هویتی (جدول ۳). بعد فضایی - کالبدی موقعیت بازار، الگوی راسته‌ها، گره‌ها و نسبت آن با مسجد جامع، ارگ، محلات و مراکز شهری را بررسی می‌کند. بعد عملکردی به فعالیت‌های تجاری، تولیدی، خدماتی، مذهبی و اجتماعی می‌پردازد؛ بعد ارتباطی پیوند بازار با دروازه‌ها، معابر اصلی و خیابان‌های جدید را می‌سنجد؛ بعد تاریخی امکان مقایسه میان‌دوره‌ای و تشخیص تداوم، گسست و بازتعریف را فراهم می‌کند؛ و بعد اجتماعی - هویتی بازار را در ارتباط با حافظه تاریخی، تعاملات روزمره، شبکه‌های صنفی و نقش نمادین آن تحلیل می‌کند.

شاخص‌های پژوهش ابتدا از جمع‌بندی مبانی نظری استخراج و سپس برای تدقیق مفهومی با مطالعات سازمان فضایی و استخوان‌بندی شهر ایرانی تطبیق داده شدند. در این مرحله، مؤلفه‌های مرکز، ساختار، کل‌های کوچک و قلمرو به‌عنوان چارچوب کنترل مفهومی مورد استفاده قرار گرفتند. براین‌اساس، جایگاه بازار در مرکز شهر، نقش آن در ساختار ارتباطی، رابطه با محلات و مجموعه‌های شهری، نسبت با قلمرو و شبکه اصلی شهر و تداوم یا تحول نقش‌های عملکردی و هویتی مورد بازبینی قرار گرفت. این فرایند مبنای مقایسه بین‌دوره‌ای و تفسیر تحولات بازار در قالب تداوم، گسست و بازتعریف است (منصوری و مونیر، ۱۳۸۶؛ منصوری، ۱۳۹۲؛ منصوری و محمدزاده، ۱۳۹۶؛ منصوری و همتی، ۱۳۹۹؛ ابرقویی‌فرد و منصوری، ۱۴۰۰؛ نطاق و حسین‌زاده، ۱۴۰۲).

جدول ۳. چارچوب مفهومی و شاخص‌های تحلیل نقش بازار بزرگ تهران در سازمان فضایی شهر. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵

بعد	نحوه خوانش /سنجش	شاخص‌های خوانش در مقاله	ابزار سنجش در مقاله حاضر	منبع
فضایی - کالبدی	تحلیل تغییر جایگاه، امتداد و گره‌های اصلی بازار و نسبت آن با عناصر سازمان فضایی شهر در دوره‌های صفوی تا معاصر.	موقعیت بازار در هسته تاریخی؛ الگوی خطی/شبکه‌ای راسته‌ها؛ نسبت بازار با مسجد جامع، ارگ، سبزه‌میدان، محلات و دروازه‌ها؛ جایگاه بازار نسبت به مرکز، ساختار و قلمرو شهر.	تحلیل نسبت مکانی بازار با عناصر ثابت و پایدار شهر بر پایه نقشه‌ها، اشکال دوره‌ای و روایت تاریخی؛ تطبیق بین‌دوره‌ای موقعیت و امتداد بازار.	حمیدی، ۱۳۷۶ ؛ شفقی، ۱۳۸۰؛ Assari *et al.*, 2012؛ Bonine, 1979؛ Wirth, 1974؛ رجبی، ۱۳۸۶؛ منصوری و مونیر، ۱۳۸۶ ؛ منصوری، ۱۳۹۲ ؛ منصوری و محمدزاده، ۱۳۹۶ ؛ منصوری و همتی، ۱۳۹۹.

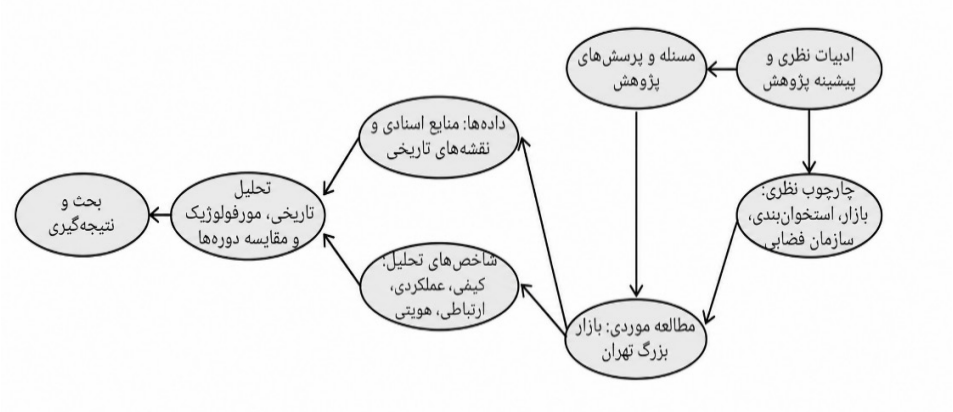
بعد	نحوه خوانش/سنجش	شاخص‌های خوانش در مقاله	ابزار سنجش در مقاله حاضر	منبع
عملکردی	تحلیل تغییر کارکرد بازار در نسبت با مرکزیت‌های شهری و مقایسه نقش عملکردی آن در دوره‌های تاریخی.	تمرکز و تنوع فعالیت‌های تجاری، تولیدی، خدماتی، مذهبی و اجتماعی؛ نقش بازار در شکل‌دهی مرکز فعالیتی شهر؛ تداوم یا تغییر نقش چندعملکردی بازار.	استخراج شواهد عملکردی از متن و اسناد، تطبیق آن با دوره‌های تاریخی و مقایسه نقش‌های پایدار، تضعیف‌شده و بازتعریف‌شده بازار.	دیعی،۱۳۵۱ ؛ کشاورزیان،۱۳۸۳ ؛ رجبی،۱۳۸۶ ؛ سلطانزاده،۱۳۸۶ ؛ حمیدی،۱۳۷۶ ؛ منصوری،۱۳۹۲ ؛ ابرقویی‌فرد و منصوری،. ۱۴۰۰
ارتباطی	تحلیل انتقال یا تداوم نقش ارتباطی بازار از راسته‌های تاریخی به شبکه خیابانی مدرن و سنجش تغییر روابط آن با محلات و دروازه‌ها.	اتصال بازار به دروازه‌ها، معابر اصلی، مسیرهای زیارتی و مراکز محلات؛ نقش بازار در پیوند مرکز با کل‌های کوچک شهری؛ میزان پیوستگی یا گسست با شبکه حرکت.	تحلیل گسست یا تداوم ارتباطی بازار بر پایه نقشه‌های تاریخی و شبکه معابر؛ تطبیق امتداد راسته‌ها با دروازه‌ها، گذرهای اصلی و خیابان‌های جدید.	Wirth, 1974 ؛Bonine, 1979؛ رجبی،۱۳۸۶ ؛ حمیدی،۱۳۷۶ ؛ شیرازیان،۱۳۹۱ ؛ ودیعی،۱۳۵۱ ؛ منصوری،۱۳۹۲ ؛ منصوری و محمدزاده،۱۳۹۶ ؛ ابرقویی‌فرد و منصوری،. ۱۴۰۰
تاریخی - تحولی	مقایسه بین‌دوره‌ای تغییر موقعیت، مرکزیت، پیوندهای شبکه‌ای و دامنه نفوذ بازار و تفسیر روند تحول نقش آن در سازمان فضایی شهر.	تداوم، تقویت، گسست یا بازتعریف نقش بازار در دوره‌های صفوی، قاجار اول، قاجار متأخر، پهلوی اول، پهلوی دوم و معاصر؛ تغییر نسبت بازار با مرکز، ساختار، محلات و قلمرو.	مقایسه بین‌دوره‌ای و کدگذاری تفسیری یافته‌ها بر اساس تداوم، گسست و بازتعریف، با اتکا به نقشه‌ها، جداول و اسناد تاریخی مقاله.	امیری،۱۳۸۸ ؛ حبیبی،۱۳۷۸ ؛ پوراحمد،۱۳۷۷ ؛ حمیدی،۱۳۷۶ ؛ شیرازیان،۱۳۹۱ ؛ منصوری و مونیر، ۱۳۸۶؛ منصوری و محمدزاده،۱۳۹۶ ؛ نطاق و حسین‌زاده،. ۱۴۰۲
اجتماعی - هویتی	تحلیل تداوم یا تغییر نقش بازار به‌عنوان حامل حافظه تاریخی و هویت مرکز شهر و بررسی پیوند آن با حیات اجتماعی و محله‌ای.	حافظه تاریخی و هویت مرکز شهر؛ حضور اجتماعی و تعاملات روزمره؛ شبکه‌های صنفی؛ نقش نمادین بازار؛ پیوند بازار با محلات و فضاهای جمعی.	تحلیل اسنادی و تفسیری متن؛ استخراج گزاره‌های مرتبط با حافظه تاریخی، تعاملات اجتماعی، شبکه‌های صنفی و نقش نمادین بازار و تطبیق آنها با شواهد فضایی.	مؤمنی،۱۳۷۷ ؛ خواجه‌نبی و کوچکی، ۱۳۹۲؛ عباسزادگان و آذری،۱۳۸۸ ؛ کشاورزیان،۱۳۹۷ ؛ طبسی و خادمزاده، ۱۳۹۹؛ هدایتی و همکاران،۱۴۰۱ ؛ منصوری،۱۳۹۲ ؛ ابرقویی‌فرد و منصوری، ۱۴۰۰.
بازآفرینی شهری	تفسیر بازار به‌عنوان زیرساخت تاریخی فعال و ارزیابی ظرفیت آن برای بازآفرینی مرکز تاریخی بر پایه نتایج ابعاد پیشین.	ظرفیت بازار برای احیای مرکز تاریخی؛ تقویت پیوندهای اجتماعی؛ استمرار فعالیت اقتصادی؛ پیوند با شبکه حرکت و فضاهای عمومی؛ بازتعریف نقش بازار در شهر معاصر.	جمع‌بندی تفسیری یافته‌های فضایی، عملکردی، ارتباطی و هویتی؛ تحلیل ظرفیت بازآفرینی در سطح مفهومی و در نسبت با شبکه حرکت و مرکز تاریخی.	طبسی و خادمزاده،۱۳۹۹ ؛ هدایتی و همکاران،۱۴۰۱ ؛ حمیدی،۱۳۷۶ ؛ شیرازیان،۱۳۹۱ ؛ نطاق و حسین‌زاده، ۱۴۰۲.

روش تحقیق

پژوهش حاضر ازنظر هدف، تبیینی و ازنظر روش، کیفی با رویکرد تاریخی-تحلیلی و مورفولوژیک است. انتخاب این رویکرد به این دلیل است که موضوع مقاله، نه صرفاً توصیف تاریخ بازار تهران، بلکه تحلیل چگونگی تغییر جایگاه بازار در ساختار فضایی شهر در دوره‌های مختلف است؛ بنابراین، داده‌ها به‌صورت اسنادی و نقشه‌ای گردآوری‌شده و با شاخص‌های ثابت تحلیل‌شده‌اند. داده‌های پژوهش از سه منبع اصلی به‌دست‌آمده‌اند: نخست، منابع کتابخانه‌ای و پژوهش‌های نظری درباره بازار ایرانی، شهر اسلامی، استخوان‌بندی شهر و ساختار فضایی تهران؛ دوم، نقشه‌ها و اسناد تاریخی مرتبط با تهران و بازار بزرگ؛ سوم، خوانش کالبدی و عملکردی بازار در نسبت با عناصر اصلی شهر، شامل مسجد جامع، ارگ، محلات، دروازه‌ها، شبکه معابر، خیابان‌های جدید و مراکز اداری – اقتصادی. در این پژوهش نقشه‌های تاریخی به‌عنوان داده‌های فضایی خوانده‌شده‌اند.

دوره‌بندی تحلیل براساس تحولات کالبدی و نهادی تهران تنظیم شده: دوره صفوی، دوره قاجار تا پیش از ناصرالدین‌شاه، دوره قاجار متأخر، پهلوی اول، پهلوی دوم و دوره معاصر. در هر دوره، بازار با چهار معیار سنجیده شده است: ۱) جایگاه فضایی در استخوان‌بندی شهر؛ ۲) نوع رابطه با عناصر قدرت، مذهب و محلات؛ ۳) نقش ارتباطی در شبکه حرکت و دسترسی؛ ٤) تداوم یا تضعیف کارکردهای اقتصادی، اجتماعی و هویتی. با توجه

به شکل ۱ خوانش نقشه‌ها و متون تاریخی بر پایه شاخص‌های ثابت، مبنای تشخیص تداوم، گسست و بازتعریف نقش بازار است.

شکل ۱ . مدل مفهومی و فرآیند روش تحقیق براساس رویکرد تاریخی - تحلیلی و مورفولوژیک. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵

برای شفاف‌سازی مسیر تحلیل، داده‌های نقشه‌ای و اسنادی در قالب ماتریس روش‌شناختی تنظیم شد؛ به‌گونه‌ای که هر نقشه یا سند بر اساس دوره، منبع، عناصر قابل‌خوانش، شاخص تحلیل و خروجی تفسیری بررسی شود. در این مقاله، خوانش مورفولوژیک به‌معنای تحلیل شکل، موقعیت و روابط فضایی بازار بزرگ تهران در نقشه‌های تاریخی است؛ از جمله نسبت آن با ارگ، مسجد جامع، سبزه‌میدان، محلات، دروازه‌ها، شبکه معابر، خیابان‌های جدید و مراکز شهری. داده‌های هر دوره با شاخص‌های ثابت فضایی - کالبدی، عملکردی و ارتباطی تطبیق یافته و بر پایه آن، تداوم، گسست و بازتعریف نقش بازار در سازمان فضایی تهران تشخیص داده می‌شود.

فرآیند گردآوری، انتخاب و تحلیل داده‌ها

داده‌های پژوهش از دو دسته اصلی منابع کتابخانه‌ای و نقشه‌های تاریخی و معاصر تهران گردآوری شد. انتخاب نقشه‌ها بر اساس قابلیت بازنمایی جایگاه بازار در ساختار شهر و امکان مقایسه میان‌دوره‌ای صورت گرفت. در این انتخاب، نقشه‌هایی در اولویت قرار گرفتند که بتوان از طریق آن‌ها نسبت بازار با ارگ، مسجد جامع، سبزه میدان، محلات، دروازه‌ها، شبکه معابر و مراکز جدید شهری را بازخوانی کرد. دوره‌بندی تحلیل نیز متناسب با تحولات کالبدی و نهادی تهران در دوره‌های صفوی، قاجار اول، قاجار متأخر، پهلوی اول، پهلوی دوم و معاصر تنظیم شد. برای شفاف‌سازی مسیر تحلیل، ارتباط میان پرسش‌های پژوهش، شاخص‌ها، داده‌های مورد استفاده، روش تحلیل و خروجی موردانتظار در جدول ٤ صورت‌بندی شده است.

جدول ۴ . ماتریس روش‌شناختی پرسش، شاخص، داده، روش تحلیل و خروجی. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵

پرسش / بعد تحلیلی	داده مورداستفاده	شاخص	روش تحلیل	خروجی موردانتظار
پرسش اول: بازار بزرگ تهران در ساختار فضایی و استخوان‌بندی تاریخی شهر چه نقشی داشته است؟ فضایی ـ کالبدی و عملکردی	نقشه‌های تاریخی تهران؛ منابع کتابخانه‌ای مرتبط با تحولات بازار و شهر	موقعیت بازار در هسته شهر؛ الگوی خطی و شبکه‌ای راسته‌ها؛ نسبت با ارگ، مسجد جامع، سبزهمیدان و محلات؛ تمرکز فعالیت‌های تجاری، مذهبی، خدماتی و اجتماعی	خوانش مورفولوژیک نقشه‌ها و تحلیل تاریخی ـ عملکردی روابط بازار با عناصر اصلی شهر	شناسایی جایگاه بازار در استخوان‌بندی تاریخی و تبیین نقش سازمان‌دهنده و چندعملکردی آن
پرسش دوم: رابطه بازار با عناصر اصلی شهر در دوره‌های مختلف چگونه تغییر کرده است؟ ارتباطی و فضایی ـ کالبدی	نقشه‌های تاریخی و معاصر تهران؛ منابع کتابخانه‌ای مرتبط با تحولات کالبدی شهر	اتصال بازار به محلات، دروازه‌ها، مسیرهای اصلی و خیابان‌های جدید؛ تغییر امتداد راسته‌ها؛ تغییر رابطه با مراکز سیاسی، مذهبی و شهری	مقایسه میان‌دوره‌ای نقشه‌ها و تحلیل تغییر روابط فضایی و شبکه‌ای بازار	تبیین روند تقویت، تضعیف یا گسست پیوندهای بازار با عناصر اصلی سازمان فضایی شهر

پرسش / بعد تحلیلی	داده مورداستفاده	شاخص	روش تحلیل	خروجی موردانتظار
پرسش سوم: کدام ابعاد نقش بازار در شهر معاصر تضعیف شده و کدام ابعاد تداوم یافته است؟ تاریخی-تحولی‌واجتماعی-هویتی	نتایج تحلیل دوره‌های تاریخی؛ نقشه معاصر؛ منابع کتابخانه‌ای مرتبط با نقش اجتماعی و هویتی بازار	تداوم یا کاهش نقش فضایی، ارتباطی و عملکردی؛ استمرار نقش اقتصادی و هویتی؛ تغییر مقیاس اثرگذاری بازار	مقایسه و جمع‌بندی تفسیری یافته‌ها بر اساس مفاهیم تداوم، گسست و بازتعریف	تفکیک ابعاد تداوم‌یافته و تضعیف‌شده و تبیین بازتعریف نقش بازار در مرکز تاریخی تهران

در مرحله تحلیل، هر نقشه براساس شاخص‌های ثابت فضایی - کالبدی، عملکردی، ارتباطی و هویتی خوانش و نتایج آن با سایر دوره‌ها مقایسه شد. این مقایسه امکان بررسی تغییر موقعیت بازار، نحوه پیوند آن با عناصر اصلی شهر، تغییر نقش ارتباطی و میزان استمرار کارکردهای تاریخی آن را فراهم کرد. در نهایت، یافته‌های دوره‌ای بر اساس سه مفهوم «تداوم»، «گسست» و «بازتعریف» تفسیر شدند تا روند تحول نقش بازار بزرگ تهران در سازمان فضایی شهر به‌صورت منسجم و قابل مقایسه تبیین شود (جدول ۵).

جدول ۵. ماتریس روش‌شناختی خوانش اسنادی - نقشه‌ای تحول نقش بازار بزرگ تهران در سازمان فضایی شهر. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵

دوره	نام سند تاریخی	مقیاس خوانش	نوع داده	شاخص تحلیل	خروجی تحلیلی	دلیل انتخاب سند	منبع	عناصر خوانده‌شده	نام نقشه
صفوی	نقشه ترسیمی تهران توسط برزین	منطقه ۱۲ و هسته تاریخی	نقشه تاریخی	موقعیت بازار ؛ نسبت بازار با ارگ و مسجد جامع؛ الگوی خطی راسته‌ها	بازار به‌عنوان محور اولیه پیونددهنده قدرت، مذهب و محلات	امکان بازخوانی موقعیت اولیه بازار و نسبت آن با عناصر اصلی هسته تاریخی	برزین، ۱۳۳۱	محدوده ارگ، مسجد جامع، راسته‌بازار، سبزه‌میدان، محلات پیرامونی و مسیرهای اتصال	شکل ۸
قاجار اول / پیش از ناصری	نقشه دارالخلافه تهران ترسیم شده توسط کرشیش	منطقه ۱۲ و هسته تاریخی	نقشه تاریخی	گسترش به‌سوی مراکز سیاسی ـ مذهبی؛ گره‌های جدید؛ پیوندهای عملکردی	تقویت نقش بازار و تبدیل آن به مفصل ارگ، مسجد و تجارت	قابلیت نمایش گسترش بازار و تقویت پیوند آن با مراکز سیاسی و مذهبی	کرشیش، ۱۲۳۶	ارگ، بازار خندق، سبزه‌میدان، مسجد جامع، مسجد شاه، بازار بین‌الحرمین، راسته‌های جدید	شکل ۹
قاجار متأخر / ناصری به بعد	نقشه دارالخلافه تهران ترسیم شده توسط نجم ملک	منطقه ۱۲ و هسته تاریخی	نقشه تاریخی	امتداد فضایی؛ ارتباط با دروازه‌ها و مسیرهای برون‌شهری؛ تمرکز اقتصادی	افزایش مرکزیت اقتصادی و نقش ارتباطی بازار با مسیرهای زیارتی ـ تجاری	امکان مشاهده توسعه شهر، دروازه‌ها و امتداد بازار در ارتباط با مسیرهای برون‌شهری	نجم‌الملک، ۱۲۷۰	حصار و دروازه‌ها، امتداد بازار به سمت جنوب، مسیر شاه‌عبدالعظیم، میدان توپخانه و سراها	شکل ۱۰
پهلوی اول	نقشه تهران ترسیم شده توسط غفاری	منطقه ۱۲ و هسته تاریخی	نقشه تاریخی	نسبت با شبکه خیابانی مدرن؛ گسست بافت؛ انتقال نقش ارتباطی به خیابان‌ها	آغاز تضعیف نقش استخوان‌بندی بازار و انتقال عملکرد حرکتی به شبکه جدید	قابلیت بازشناسی اثر خیابان‌کشی بر پیوستگی شبکه سنتی بازار	غفاری، ۱۳۲۳	خیابان‌های جدید، خیابان سپه، چراغ‌برق، میدان‌ها، محدوده بازار، بقایای هسته تاریخی	شکل ۱۱
پهلوی دوم	نقشه تهران ترسیم شده توسط کریمان	منطقه ۱۲ و هسته تاریخی	نقشه تاریخی	تغییر مرکزیت؛ کاهش انحصار بازار؛ استمرار نقش اقتصادی در مرکز تاریخی	تبدیل بازار از محور یگانه سازمان‌دهنده به یکی از کانون‌های مهم مرکز شهر	امکان بررسی هم‌زمان بازار، شبکه خیابانی توسعه‌یافته و مرکزیت‌های جدید شهری	کریمان، ۱۳۴۸	شبکه خیابانی توسعه‌یافته، مراکز اداری و اقتصادی جدید، هسته بازار، میدان‌ها و محورهای حرکتی	شکل ۱۲

دوره	نام سند تاریخی	مقیاس خوانش	نوع داده	شاخص تحلیل	خروجی تحلیلی	دلیل انتخاب سند	منبع	عناصر خوانده‌شده	نام نقشه
معاصر	طرح	منطقه ۱۲ و هسته تاریخی	نقشه معاصر	نسبت بازار با مرکز تاریخی؛ ظرفیت بازآفرینی؛ پیوند اقتصادی، هویتی و اجتماعی	بازار به‌عنوان زیرساخت تاریخی، اقتصادی و هویتی بازآفرینی مرکز تاریخی	بازنمایی وضعیت کنونی بازار در شبکه دسترسی و ساختار مرکز تاریخی تهران	شهرداری تهران، ۱۴۰۳	محدوده بازار بزرگ، شبکه معابر معاصر، ایستگاه‌ها و دسترسی‌ها، مراکز تاریخی، فضاهای فرسوده و کانون‌های فعالیت	شکل ۱۳

براین‌اساس، استنتاج مقاله از منابع تاریخی به نتایج تحلیلی ازطریق سه مرحله انجام‌شده است: نخست، استخراج عناصر ثابت و قابل‌مقایسه از نقشه‌ها و اسناد تاریخی؛ دوم، تطبیق این عناصر با شاخص‌های فضایی، ارتباطی، عملکردی و هویتی؛ سوم، مقایسه میان‌دوره‌ای نتایج برای تشخیص تغییر نقش بازار در سازمان فضایی تهران.

برای کنترل اعتبار خوانش تاریخی - مورفولوژیک، تفسیر نقشه‌ها صرفاً بر یک تصویر منفرد استوار نشده، بلکه با منابع اسنادی، روایت‌های تاریخی و شاخص‌های ثابت فضایی ـ کالبدی تطبیق داده شده است. ازاین‌رو، هر نتیجه تحلیلی زمانی معتبر تلقی شده که در دست‌کم دو سطح از داده‌ها، یعنی نقشه و متن تاریخی، قابل پشتیبانی باشد. بااین‌حال، پژوهش حاضر مدعی سنجش ادراک کاربران یا ارزیابی میدانی وضعیت کنونی بازار نیست و تحلیل آن در سطح تحول تاریخی، مورفولوژیک و ساختاری سازمان فضایی شهر تهران باقی می‌ماند.

شکل ۱ فرآیند تبدیل داده‌های اسنادی و نقشه‌ای به یافته‌های تحلیلی پژوهش را نشان می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که منابع تاریخی و نقشه‌ها پس از خوانش مورفولوژیک، با شاخص‌های ثابت تحلیل تطبیق داده شده و درنهایت به تشخیص تداوم، گسست و بازتعریف نقش بازار در سازمان فضایی تهران منجر می‌شوند.

سه مفهوم «تداوم»، «گسست» و «بازتعریف» در پژوهش به‌عنوان مقوله‌های تحلیلی برای مقایسه میان‌دوره‌ای تحول نقش بازار صورت‌بندی شده‌اند (جدول ٦). مبنای این صورت‌بندی، دیدگاه مورفولوژیک به شهر به‌مثابه ساختاری تاریخی و در حال تحول است که امکان ردیابی استمرار و تغییر عناصر و روابط فضایی را فراهم می‌کند (Moudon, 1997) و نیز مفهوم ماندگاری تاریخی[1] که استمرار ساختارها و فعالیت‌های شهری را در خلال فرایند تحول توضیح می‌دهد (Griffiths *et al.*, 2010). درمقابل، مفهوم گسست[2] به تضعیف یا قطع پیوند میان ساختار تاریخی و وضعیت متحول شهر اشاره دارد (Wang, 2023). مفهوم بازتعریف نیز با بهره‌گیری از رویکرد منظر شهری تاریخی، ناظر بر انطباق عناصر تاریخی با شرایط جدید، همراه با حفظ بخشی از ارزش‌ها و ویژگی‌های پیشین و پذیرش نقش‌های جدید است (UNESCO, 2011). براین‌اساس، این مفاهیم متناسب با موضوع بازار بزرگ تهران به‌صورت عملیاتی تعریف شده‌اند. برای تبدیل خوانش نقشه‌ای و اسنادی به نتیجه تحلیلی، سه مفهوم تداوم، گسست و بازتعریف به‌صورت عملیاتی تعریف شده‌اند. این تعریف‌ها معیار تشخیص وضعیت بازار بزرگ تهران را در هر دوره تاریخی روشن می‌کنند.

جدول ۶. تعریف عملیاتی مفاهیم تداوم، گسست و بازتعریف در خوانش مورفولوژیک بازار بزرگ تهران. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵ بر پایه Moudon, 1997؛ Griffiths et al., 2010، Wang, 2023 و UNESCO (2011).

مفهوم تحلیلی	تعریف عملیاتی در مقاله	معیار تشخیص در نقشه‌ها و اسناد
تداوم	حفظ نسبی موقعیت، امتداد، کارکرد یا پیوندهای اصلی بازار در سازمان فضایی شهر.	استمرار حضور بازار در هسته تاریخی؛ تداوم نقش اقتصادی؛ حفظ پیوند با مسجد جامع، سبزه‌میدان، راسته‌ها و بخشی از شبکه محلات.
گسست	تضعیف یا قطع بخشی از روابط فضایی، ارتباطی یا عملکردی بازار با عناصر اصلی شهر.	کاهش اتصال با محلات و دروازه‌ها؛ انتقال نقش حرکتی به خیابان‌های جدید؛ کاهش نقش بازار در استخوان‌بندی کل شهر.
بازتعریف	تغییر مقیاس و کیفیت اثرگذاری بازار در شهر معاصر همراه با استمرار بخشی از ظرفیت‌های آن	تبدیل بازار از محور سازمان‌دهنده شهر سنتی به زیرساخت تاریخی، اقتصادی و هویتی مؤثر در بازآفرینی مرکز تاریخی تهران.

معرفی محدوده مطالعه: بازار بزرگ تهران

بازار بزرگ تهران در بخش مرکزی و جنوبی هسته تاریخی شهر و در پیوند با مسجد جامع، سبزه‌میدان، راسته‌ها، سراها، تیمچه‌ها و فضاهای خدماتی شکل گرفته و از مهم‌ترین مجموعه‌های کالبدی - عملکردی تهران تاریخی است. هرچند زمان دقیق پیدایش هسته‌های اولیه آن روشن نیست، منابع تاریخی نشان می‌دهند که این محدوده پیش از شکل‌گیری کالبد مسقف امروز، عرصه دادوستد و فعالیت اقتصادی بوده است (اطلس تهران، ۱۳۷۲؛ Moghaddam, 1994). ساختار کنونی بازار حاصل توسعه تدریجی از صفوی تا قاجار و دگرگونی‌های ناشی از خیابان‌کشی‌ها و مداخلات پهلوی است. بازار در دوره صفوی در نسبت با مسجد جامع و ارگ قرار گرفت، در قاجار با پایتختی تهران گسترش یافت و در پهلوی با تغییرات شبکه شهری، رابطه آن با شهر دگرگون شد (حمیدی، ۱۳۷۶؛ شیرازیان، ۱۳۹۱).

چرایی انتخاب بازار بزرگ تهران

بازار بزرگ تهران از آن‌جهت به‌عنوان مورد مطالعاتی انتخاب شده که تحول آن، تنها دگرگونی یک مجموعه تجاری تاریخی نیست، بلکه بازتاب تغییر رابطه میان قدرت سیاسی، اقتصاد شهری، شبکه حرکت و سازمان فضایی پایتخت است. این بازار، به‌ویژه پس از تثبیت تهران به‌عنوان پایتخت، در پیوند با ارگ، مسجد جامع، سبزه‌میدان، محلات مرکزی و مسیرهای اصلی شهر، بخشی از استخوان‌بندی کالبدی - عملکردی تهران را شکل داد. در دوره‌های مدرن، خیابان‌کشی‌ها، تخریب حصارها، شکل‌گیری مراکز اداری - اقتصادی جدید و توسعه شبکه خیابانی، رابطه آن با ساختار شهر را دگرگون کردند. بااین‌حال، بازار همچنان کانون فعالیت اقتصادی، حافظه تاریخی و هویت مرکز شهر باقی مانده است؛ ازاین‌رو، امکان تحلیل هم‌زمان تداوم، گسست و بازتعریف نقش بازار را فراهم می‌کند و برای تبیین گذار آن از ستون فقرات شهر سنتی به زیرساخت تاریخی فعال مرکز شهر معاصر، نمونه‌ای مناسب است. همان‌گونه که در شکل ۲ مشاهده می‌شود، موقعیت بازار در پیوند با هسته تاریخی و شبکه دسترسی مرکزی شهر، آن را به بخشی از نظام ارتباطی و مرکزی تهران تبدیل کرده است.

شکل ۲. موقعیت بازار تهران در نقشه تاریخی تهران، ۱۸۹۰ میلادی. منبع: شیرازیان، ۱۳۹۱.

یافته‌ها: تحول نقش بازار بزرگ تهران در سازمان فضایی شهر

رابطه بازار با عناصر استخوان‌بندی شهر سنتی

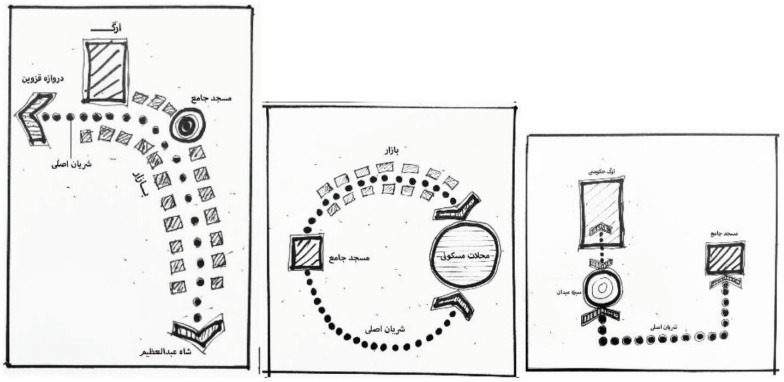
در شهر سنتی تهران، بازار به‌عنوان عنصر مرکزی و پیونددهنده میان ارگ، مسجد جامع، محلات و شبکه دسترسی عمل می‌کرد. اهمیت این نقش در آن است که بازار میان سه قلمرو اصلی شهر، یعنی قدرت سیاسی، نهاد مذهبی و زندگی روزمره محله‌ای، رابطه برقرار می‌ساخت. این رابطه در دوره‌های مختلف تاریخی ثابت نماند، بلکه متناسب با تغییر جایگاه ارگ، گسترش محلات، شکل‌گیری دروازه‌های جدید و خیابان‌کشی‌های مدرن دگرگون شد (حمیدی، ۱۳۷۶؛ عباس‌زادگان و آذری، ۱۳۸۸).

جدول 7، تحول رابطه بازار بزرگ تهران با عناصر اصلی استخوان‌بندی شهر را در دوره‌های مختلف را تبیین می‌کند. در این جدول، وضعیت کالبدی بازار، نسبت آن با ارگ، مسجد جامع و محلات، نوع تغییر فضایی و شواهد نقشه‌ای به‌صورت فشرده مقایسه شده است. هدف جدول، تبدیل روایت تاریخی به خوانش تحلیلی و نشان دادن روند تغییر نقش بازار از محور سازمان‌دهنده شهر سنتی به کانون تاریخی - اقتصادی و هویتی مرکز شهر معاصر است.

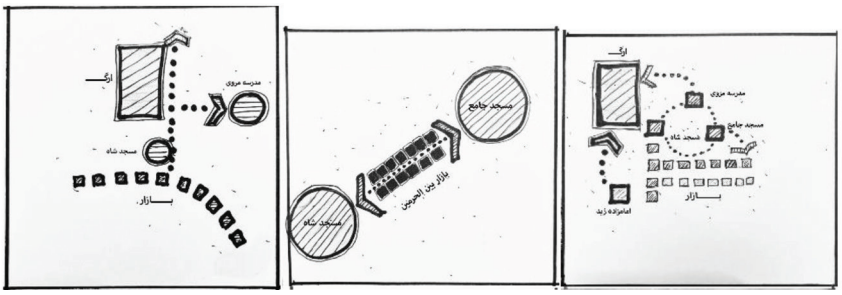
جدول ۷. تحول رابطه بازار بزرگ تهران با عناصر اصلی استخوان‌بندی شهر. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵.

دوره	وضعیت کالبدی بازار	رابطه با ارگ / مسجد / محلات	نوع تغییر	شواهد نقشه‌ای
صفوی	محور خطی در هسته تاریخی؛ تمرکز راسته اصلی و عناصر خدماتی ـ مذهبی.	پیونددهنده ارگ، مسجد جامع، سبزه‌میدان و محلات پیرامونی.	تثبیت بازار به‌عنوان محور اولیه استخوان‌بندی شهر	هم‌نشینی بازار با ارگ و مسجد جامع؛ امتداد خطی در محدوده محصور شهر (شکل ۳)
قاجار اول / پیش از ناصری	گسترش بازار در امتداد کانون سیاسی؛ شکل‌گیری راسته‌ها و گره‌های جدید.	تقویت ارتباط با ارگ، مسجد جامع، مسجد شاه و سبزه‌میدان.	تقویت بازار به‌عنوان مفصل کالبدی ـ عملکردی قدرت سیاسی و نهاد مذهبی.	کشیده‌شدن بازار به‌سوی ارگ؛ پیدایش بازار خندق و راسته‌های واسط (شکل ٤)
قاجار متأخر / ناصری به بعد	توسعه سراها، تیمچه‌ها و کاروانسراها؛ امتداد جنوب‌گرا و تمرکز اقتصادی.	حفظ پیوند با مسجد و محلات؛ اتصال به میدان توپخانه، دروازه‌ها و مسیر شاه‌عبدالعظیم.	افزایش مرکزیت اقتصادی و نقش ارتباطی بازار در پایتخت.	امتداد راسته‌ها به جنوب؛ اتصال به دروازه‌ها و محورهای زیارتی ـ تجاری (شکل ۵)

دوره	وضعیت کالبدی بازار	رابطه با ارگ /مسجد /محلات	نوع تغییر	شواهد نقشه‌ای
پهلوی اول	حفظ هسته تاریخی در کنار خیابان‌کشی؛ شکل‌گیری راسته‌های تجاری منفصل.	تضعیف پیوستگی سنتی با محلات و دروازه‌ها؛ تغییر رابطه با میدان‌ها و شبکه جدید.	آغاز گسست در نقش استخوان‌بندی و انتقال بخشی از حرکت به خیابان‌ها.	ایجاد خیابان‌های سپه و چراغ‌برق؛ حذف باروها؛ قطع یا تغییر امتدادهای تاریخی (شکل ٦).
پهلوی دوم	استمرار بازار در هسته مرکزی؛ گسترش شبکه خیابانی و مراکز اداری ـ اقتصادی جدید.	کاهش انحصار بازار در سازمان‌دهی شهر و محدودتر شدن اثر آن به مرکز تاریخی.	تبدیل بازار از محور یگانه سازمان‌دهنده به یکی از کانون‌های مرکز شهر.	گسترش مرکزیت‌های جدید خارج از بازار؛ تثبیت بازار در محدوده تاریخی (شکل ١١)
معاصر	کانون اقتصادی ـ تاریخی فعال با فشار ترافیک، فرسودگی و تغییر کارکردها.	استمرار پیوند با مسجد جامع، سبزه‌میدان و محلات تاریخی؛ رابطه تاریخی ـ میراثی با ارگ.	بازتعریف بازار به‌عنوان زیرساخت تاریخی، اقتصادی و هویتی بازآفرینی مرکز تاریخی.	حضور پایدار در منطقه ١٢؛ اتصال به شبکه معابر و حمل‌ونقل معاصر (شکل ١٢)

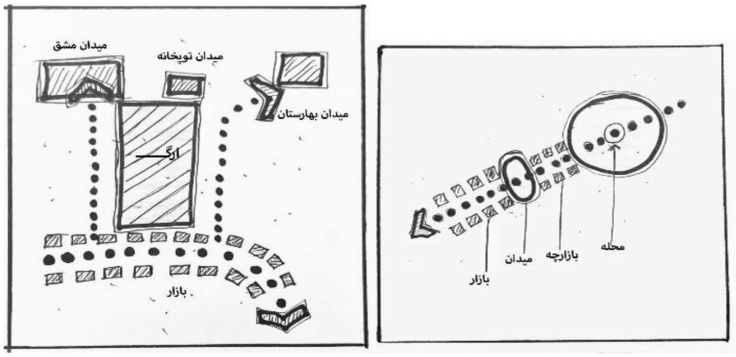

شکل ٣. الگوهای آغازین رابطه بازار با عناصر استخوان‌بندی شهر در دوره صفوی: الف) سمت راست: پیوند اولیه بازار با ارگ و مسجد جامع در ساختار خطی شهر؛ ب) وسط: جایگاه بازار در هسته محصور شهر و تمرکز کارکردهای تجاری، مذهبی و خدماتی پ) سمت چپ: امتداد بازار در نسبت با محلات پیرامونی و مسیرهای اتصال درونی. مأخذ: نگارندگان، برپایه نقشه تاریخی صفوی از برزین، ١٢٣١.

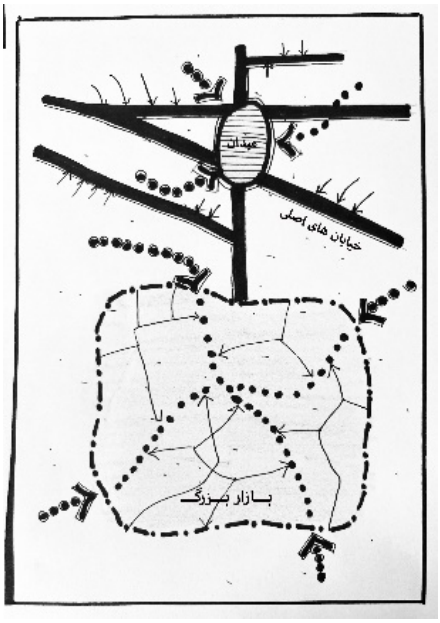

شکل ۴. گسترش رابطه بازار با مرکز سیاسی و مذهبی در دوره قاجار اول: الف) سمت راست: جهت‌گیری توسعه بازار به‌سوی ارگ و تقویت پیوند آن با کانون قدرت سیاسی؛ ب) سمت چپ: شکل‌گیری راسته‌ها و گره‌های واسط میان بازار، سبزه‌میدان، مسجد جامع و مسجد شاه. مأخذ: نگارندگان، بر پایه نقشه کرشیش، ١٢٣٧.

با توجه به جدول ۷، تحول رابطه بازار بزرگ تهران با عناصر استخوان‌بندی شهر در سه روند قابل تبیین است: نخست، در دوره قاجار و با تثبیت تهران به‌عنوان پایتخت، بازار از محور تجاری درون‌شهری به کانون پیونددهنده ارگ، مسجد جامع، سبزه‌میدان، محلات و مسیرهای ارتباطی تبدیل شد و مرکزیت کالبدی، عملکردی و سیاسی آن تقویت گردید. دوم، در دوره پهلوی، خیابان‌کشی‌ها، توسعه شبکه سواره، شکل‌گیری مراکز اداری – اقتصادی جدید و انتقال بخشی از جریان‌های حرکتی به خیابان‌های مدرن، موجب گسست تدریجی بازار از شبکه سنتی محلات، دروازه‌ها و مسیرهای تاریخی شد. سوم، در دوره معاصر، بازار با وجود کاهش نقش سازمان‌دهنده در مقیاس کلان‌شهر، همچنان کانون تاریخی، اقتصادی و نمادین مرکز تهران است. بنابراین، تحول بازار را باید نه زوال کامل، بلکه تغییر مقیاس و کیفیت اثرگذاری آن از «محور ساخت‌دهنده شهر سنتی» به «زیرساخت هویتی و بازآفرین مرکز تاریخی» تفسیر کرد.

شکل ۵. تحول بازار در دوره قاجاریه از زمان ناصرالدین شاه به بعد: الف) سمت راست: توسعه سراها، تیمچه‌ها و راسته‌های بازار در پی گسترش کالبدی تهران و افزایش تمرکز فعالیت‌های اقتصادی؛ ب) سمت چپ: امتداد بازار به‌سوی جنوب و تقویت پیوند آن با میدان توپخانه، دروازه‌ها

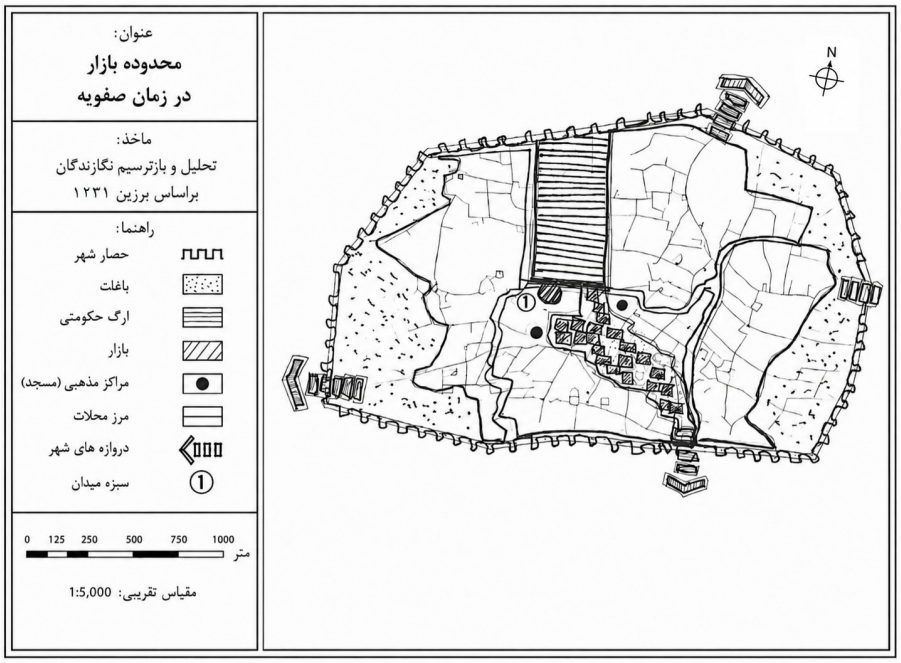

و مسیر شاه‌عبدالعظیم. مأخذ: نگارندگان، بر پایه نقشه نجم ملک ۱۲۷۰ .

شکل ۶. خیابان‌کشی‌های پهلوی اول، بخشی از نقش ارتباطی بازار را به شبکه خیابانی جدید منتقل کرد. مأخذ: نگارندگان بر پایه نقشه غفاری ۱۳۲۳ .

دوره صفوی: تثبیت بازار به‌عنوان محور سازمان‌دهنده اولیه

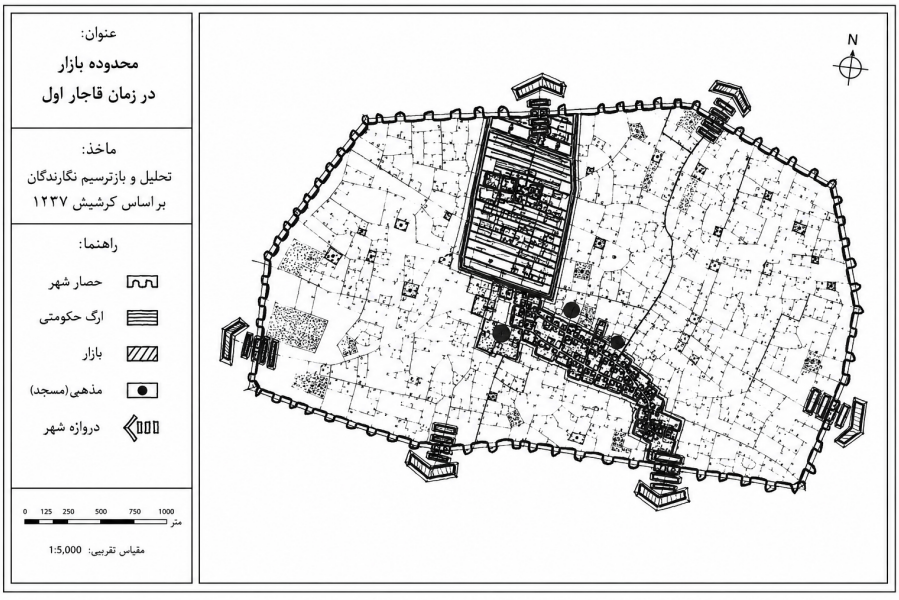
در دوره صفوی، الگوی استخوان‌بندی کالبدی تهران عمدتاً ماهیتی خطی داشت و سه عنصر بازار، مسجد جامع و ارگ در شکل‌دهی به ساختار شهر نقش داشتند. مسجد جامع در کنار راسته اصلی بازار قرار داشت و بازار به‌واسطه پیوند با مسجد، تکایا، حمام‌ها، سقاخانه‌ها و فضاهای خدماتی، بیش از یک مرکز تجاری عمل می‌کرد (حمیدی، ۱۳۷۶؛ خواجه‌نبی و کوچکی، ۱۳۹۲). تحلیل فضایی دوره صفوی نشان می‌دهد بازار نقش میانجی میان ارگ، مسجد جامع و بافت شهری را بر عهده داشت. ارگ از طریق معابر اصلی، بازار و فضاهای واسطی چون سبزه‌میدان با شهر پیوند می‌یافت و محلات نیز از راه بازارچه‌ها و گذرهای فرعی به راسته اصلی بازار و مسجد جامع متصل می‌شدند. همان‌گونه که در شکل ۷ مشاهده می‌شود، هم‌جواری بازار با ارگ و مسجد جامع و امتداد آن به‌سوی محلات پیرامونی نشان می‌دهد که بازار در این دوره محور اتصال و واسط فضایی میان قدرت، مذهب و شبکه محلات بوده است.

شکل ۷. جایگاه بازار در پیوند با عناصر اصلی شهر در دوره صفوی. مأخذ: نگارندگان براساس برزین، ۱۲۳۱.

دوره قاجار اول: تقویت بازار در نسبت با مرکز سیاسی و مذهبی

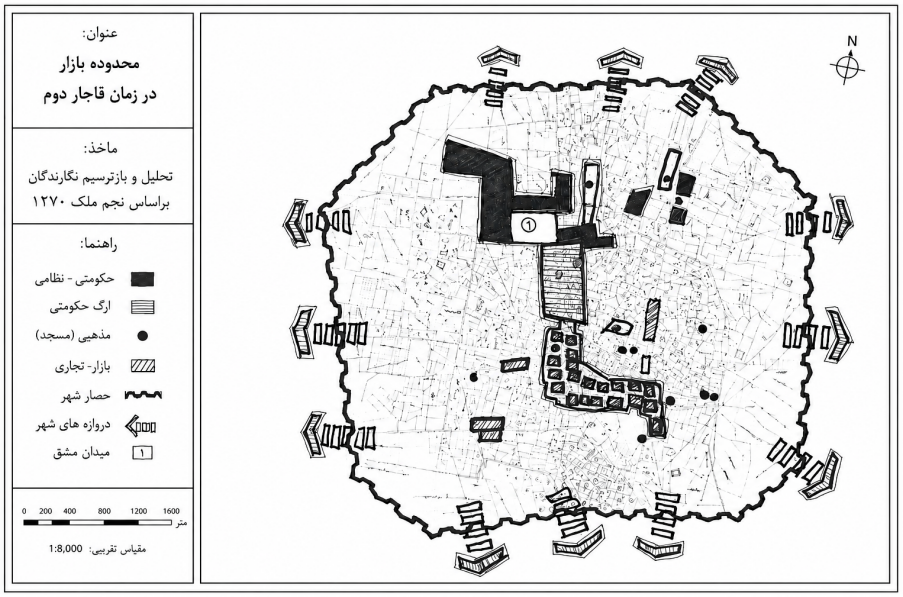
در دوره قاجار اول، با تثبیت تهران به‌عنوان مرکز سیاسی، نقش بازار در سازمان فضایی شهر تقویت شد. توسعه بازار به‌سوی ارگ، شکل‌گیری راسته‌های جدید، سراها و بازار خندق، آن را به کانونی مهم در پیوند با قدرت سیاسی تبدیل کرد (حمیدی، ۱۳۷۶). هم‌زمان، تقویت ارتباط مسجد جامع، مسجد شاه و بازار، رابطه اقتصادی - مذهبی را فشرده‌تر ساخت و بازار بین‌الحرمین نمونه روشن آن بود. بنابراین، بازار از محور خطی ساده فراتر رفت و به مفصل کالبدی ـ عملکردی میان ارگ، سبزه‌میدان، مساجد و فعالیت‌های تجاری تبدیل شد؛ امری که در نقشه بازترسیم‌شده کرشیش (شکل ۸) قابل‌مشاهده است.

شکل ۸. گسترش بازار و پیوند آن با مرکز سیاسی و مذهبی در دوره قاجار اول. مأخذ: نگارندگان براساس کرشیش، ۱۲۳۷.

دوره قاجار متأخر: گسترش جنوب‌گرا و افزایش مرکزیت اقتصادی

در دوره قاجار متأخر، به‌ویژه از زمان ناصرالدین‌شاه به بعد، توسعه کالبدی تهران و ایجاد حصار و دروازه‌های جدید، نقش بازار را در امتداد محورهای ارتباطی شهر تقویت کرد. در این دوره، بازار به‌سوی جنوب گسترش یافت و از طریق پیوند با مسیرهای زیارتی و رفت‌وآمد به شاه‌عبدالعظیم، به یکی از کانون‌های اصلی تمرکز فعالیت‌های تجاری، سراها و کاروانسراها تبدیل شد (حمیدی، ۱۳۷۶؛ شیرازیان، ۱۳۹۱).

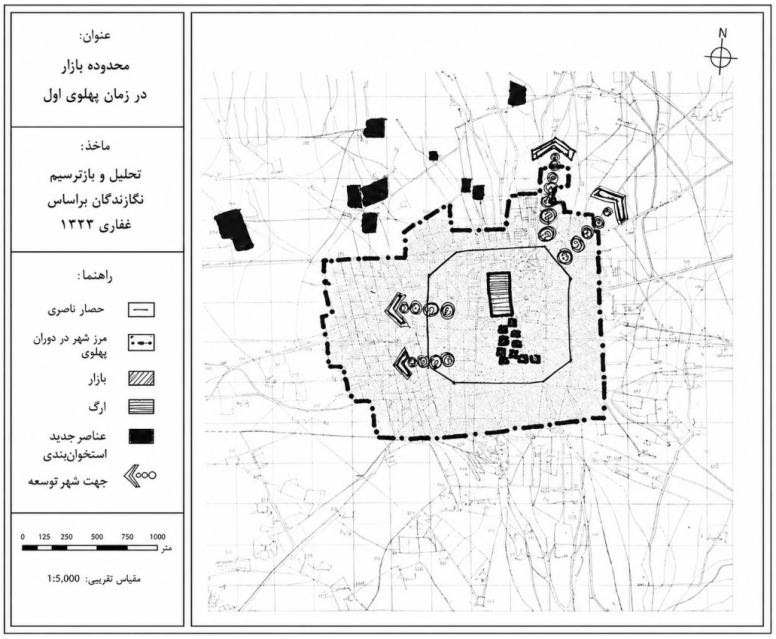

شکل ۹. توسعه بازار و پیوند آن با دروازه‌ها و محورهای جنوبی در دوره قاجار متأخر مأخذ: نگارندگان براساس نجم ملک، ۱۲۷۰.

تحلیل فضایی دوره قاجار متأخر نشان می‌دهد بازار، هم‌زمان با گسترش محلات و تراکم فعالیت‌ها، شریان اقتصادی ـ ارتباطی مرکز تاریخی بود. در نقشه بازترسیم‌شده نجم‌الملک، امتداد جنوبی بازار، اتصال آن به دروازه‌ها و پیوند با محور شاه‌عبدالعظیم، این نقش را نشان می‌دهد؛ چنان‌که در شکل ۹ نیز قابل‌مشاهده است.

دوره پهلوی اول: خیابان‌کشی و آغاز گسست در پیوستگی سنتی

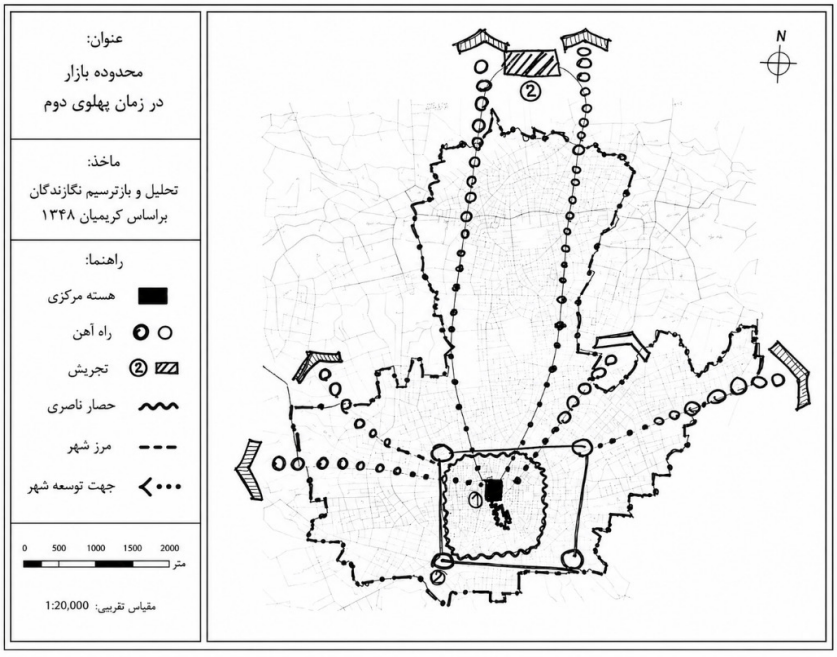
در دوره پهلوی اول، خیابان‌کشی، تخریب باروها و ایجاد محورهای عریض شهری، الگوی ارتباطی شهر تهران را دگرگون کرد. در این دوره، بخشی از فعالیت‌های تجاری به حاشیه خیابان‌های جدید منتقل شد و راسته‌های منفصل از بازار، مانند محورهای چراغ‌برق و سپه، شکل گرفتند (حمیدی، ۱۳۷۶؛ ودیعی، ۱۳۵۱). تحلیل فضایی این دوره نشان می‌دهد که شهر از یک ساختار ارگانیک-خطی به ساختاری مرکب حرکت کرد. هسته تاریخی شامل بازار، بقایای ارگ، مساجد و مجموعه‌های اداری جدید همچنان اهمیت داشت، اما شبکه خیابان‌های جدید، ارتباطات را از مسیرهای سنتی بازار جدا کرد. این تغییر در نقشه بازترسیم شده از غفاری از طریق احداث خیابان‌های جدید، قطع یا تغییر امتدادهای تاریخی و جابه‌جایی بخشی از نقش حرکتی بازار به محورهای سواره‌محور در شکل ۱۰ قابل‌مشاهده است و این برداشت را تقویت می‌کند که در دوره پهلوی اول، بازار همچنان در هسته تاریخی شهر باقی ماند، اما خیابان‌های جدید بخشی از نقش ارتباطی و سازمان‌دهنده آن را جذب کردند.

شکل ۱۰. نقش بازار در ساختار مرکب شهر در دوره پهلوی اول. مأخذ: نگارندگان براساس غفاری، ۱۳۲۳.

دوره پهلوی دوم: کاهش انحصار مرکزیت بازار

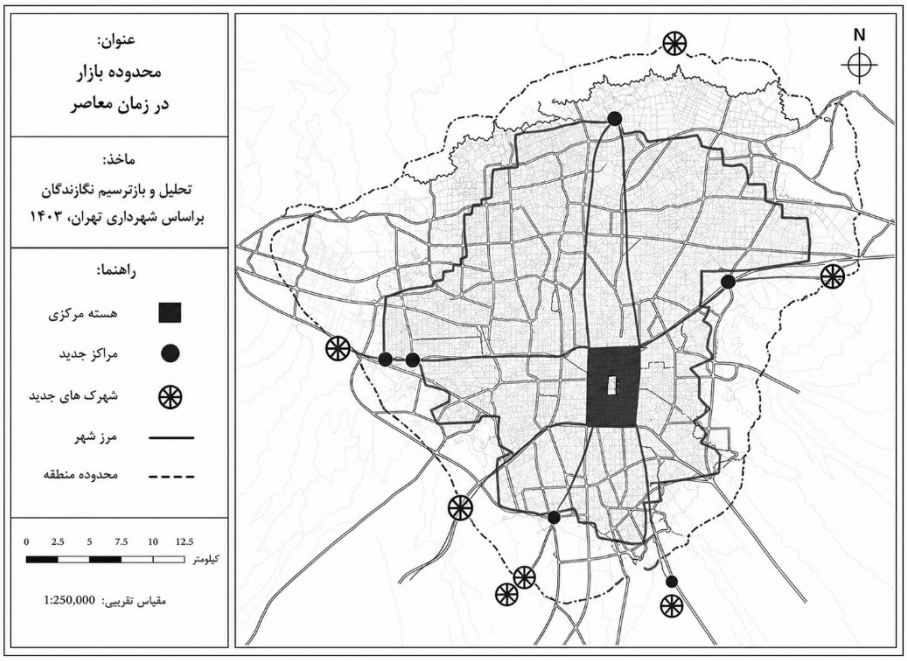
در دوره پهلوی دوم، رشد سریع تهران و گسترش مراکز اداری، تجاری و خدماتی، جایگاه بازار را در سازمان فضایی شهر تغییر داد. با توسعه فعالیت‌های تجاری در خارج از بازار، نقش آن از محور اصلی سازمان‌دهنده به یکی از کانون‌های مهم مرکز شهر تبدیل شد (حمیدی، ۱۳۷۶). بازار با حفظ نقش اقتصادی، به‌ویژه در عمده‌فروشی، پیوند ضعیف‌تری با محلات مسکونی و فضاهای روزمره یافت. گسترش شبکه خیابانی، شکل‌گیری مرکزیت‌های جدید و تثبیت بازار در هسته تاریخی در نقشه بازترسیم‌شده از کریمان قابل‌مشاهده است (شکل ۱۱).

شکل ۱۱. جایگاه بازار در هسته مرکزی شهر در دوره پهلوی دوم. مأخذ: نگارندگان براساس کریمان، ۱۳۴۸.

دوره معاصر: بازتعریف بازار به‌عنوان کانون تاریخی، اقتصادی و هویتی مرکز شهر

در دوره معاصر، نقش بازار بزرگ تهران با تغییر مقیاس اثرگذاری آن از عنصر اصلی استخوان‌بندی شهر سنتی به کانون تاریخی، اقتصادی و هویتی مرکز شهر تحول یافته است. گسترش تهران، شکل‌گیری مراکز اداری ـ تجاری جدید و توسعه شبکه خیابانی، نقش سازمان‌دهنده بازار را در مقیاس کل شهر کاهش داده، اما جایگاه آن در مرکز تاریخی تداوم یافته است. از منظر فضایی، بازار از طریق راسته‌ها، سراها، تیمچه‌ها، گذرها و پیوند با مسجد جامع، سبزه‌میدان، امامزاده زید و محلات پیرامونی در ساختار منطقه ۱۲ حضور دارد. از منظر اقتصادی، با وجود کاهش انحصار تاریخی، همچنان کانون مبادله، عمده‌فروشی و شبکه‌های صنفی پایتخت است (کشاورزیان، ۱۳۹۷). ازمنظر هویتی نیز بخشی از حافظه تاریخی، تصویر ذهنی و حس تعلق شهروندان را بازنمایی می‌کند (عباس‌زادگان و آذری، ۱۳۸۸). بنابراین، موقعیت مرکزی، تداوم فعالیت اقتصادی و پیوندهای اجتماعی و تاریخی ـ مذهبی، بازار را به ظرفیتی برای بازآفرینی مرکز تاریخی تهران تبدیل کرده است؛ هرچند فرسودگی کالبدی، فشار تردد و تغییر الگوهای مصرف از چالش‌های آن محسوب می‌شوند (حیدری و همکاران، ۱۴۰۱). شکل ۱۲ آشکار می‌سازد که بازار در دوره معاصر دیگر محور یگانه سازمان‌دهنده شهر نیست، اما همچنان در شبکه مرکزی و تاریخی تهران نقش دارد.

شکل ۱۲ . جایگاه بازار بزرگ تهران در ساختار معاصر مرکز شهر. مأخذ: نگارندگان براساس شهرداری تهران، ۱۴۰۳ .

در دوره معاصر، نقش سازمان‌دهنده بازار بزرگ تهران در مقیاس کل شهر کاهش یافته، اما اهمیت فضایی، اقتصادی و هویتی آن در مرکز تاریخی تداوم یافته است. این تحول بیانگر بازتعریف نقش بازار از ستون فقرات کالبدی شهر سنتی به زیرساخت تاریخی، اقتصادی و هویتی بازآفرینی مرکز تهران است. استقرار پایدار بازار در هسته تاریخی منطقه ۱۲، پیوند با شبکه دسترسی معاصر و استمرار هم‌جواری با مسجد جامع، سبزه‌میدان و محلات تاریخی، در نقشه معاصر شهرداری تهران قابل‌مشاهده است (شکل ۱۲).

بحث

پژوهش حاضر نشان می‌دهد بازار بزرگ تهران صرفاً «عنصر تجاری» نیست، بلکه

در شـهر سـنتی سـازوکاری فضایـی بـرای پیونـد حرکـت، قـدرت سیاسـی، نهـاد مذهبـی و زندگـی محلـه‌ای بـوده اسـت. ازایـن‌رو، مفهـوم اسـتخوان‌بندی شـهر امـکان خوانـش هم‌زمـان نقـش کالبـدی، عملکـردی و نمادیـن بـازار را فراهـم می‌کنـد. مقایسـه میـان‌دوره‌ای نیـز بیانگـر آن اسـت کـه دگرگونـی بـازار بـه معنـای حـذف نقـش تاریخـی آن نیسـت، بلکـه نشـان‌دهنده تغییـر مقیـاس و کیفیـت اثرگـذاری آن اسـت. بازار در دوره صفـوی و قاجـار، در پیونـد با ارگ، مسـجد جامـع، سـبزه‌میدان، محـلات و دروازه‌هـا، محـور سـازمان‌دهنده مرکـز شـهر بـود؛ امـا در دوره پهلـوی، خیابان‌کشـی، شـبکه سـواره‌محور و مراکـز اداری - تجـاری جدیـد، بخشـی از ایـن نقـش را بـه شـبکه خیابانـی و مرکزیت‌هـای نوظهـور منتقـل کـرد. بنابرایـن، گسسـت اصلی در نسـبت بـازار بـا شـبکه حرکـت و مرکزیـت شـهری رخ داد. مفهـوم زیرسـاخت تاریخـی فعـال در ایـن مقالـه بـه معنـای مجموعـه‌ای اسـت کـه هم‌زمـان سـه ظرفیـت را حفـظ کـرده اسـت: نخسـت، ظرفیـت فضایـی از طریـق اسـتمرار حضـور در هسـته تاریخـی و پیونـد بـا شـبکه معابـر و عناصـر شـهری؛ دوم، ظرفیـت عملکـردی از طریـق تـداوم فعالیـت اقتصـادی و شـبکه‌های صنفـی؛ و سـوم، ظرفیـت هویتـی از طریـق پیونـد بـا حافظـه تاریخـی و تجربـه زیسـته مرکـز شـهر. بنابرایـن، بـازار بـزرگ تهـران در شـهر معاصـر نـه صرفـاً بازمانـده‌ای از گذشـته، بلکـه یکـی از پایه‌هـای بالقـوه بازآفرینـی مرکـز تاریخـی اسـت.

براین‌اسـاس، بـازار بـزرگ تهـران در شـهر معاصـر «زیرسـاخت تاریخـی فعـال» اسـت؛ زیرا همزمـان ظرفیـت فضایـی، عملکـردی و هویتـی خـود را از طریـق حضـور در هسـته تاریخـی، تـداوم فعالیـت اقتصـادی و پیونـد بـا حافظـه جمعـی حفـظ کـرده اسـت. از ایـن منظـر، بـازار نه بازمانـده‌ای منفصـل از گذشـته، بلکـه سـرمایه‌ای فضایـی و تاریخـی بـرای بازآفرینـی مرکـز تاریخـی تهـران اسـت.

از بازار به‌مثابه محور کالبدی تا زیرساخت تاریخی فعال

تحلیـل تحـول بـازار بـزرگ تهـران نشـان می‌دهـد جایـگاه آن از محـور اسـتخوان‌بندی کالبـدی شـهر سـنتی بـه زیرسـاختی فعـال در مرکـز تاریخـی معاصـر تغییـر یافتـه اسـت. در ایـن خوانـش، بـازار سـاختاری تاریخـی اسـت کـه حافظـه فضایـی، فعالیـت اقتصـادی و خوانایـی مرکـز تهـران را حفـظ کـرده اسـت. ازایـن‌رو، مفهـوم «زیرسـاخت تاریخـی فعـال» جایـگاه امروز بـازار را دقیق‌تـر توضیـح می‌دهـد؛ زیـرا بـا وجـود کاهـش نقـش سـازمان‌دهنده در مقیـاس کل شـهر، همچنان در مرکـز تاریخـی واجـد اثـر فضایـی، عملکـردی و هویتـی اسـت. افـزوده مقالـه بـه ادبیـات بـازار ایرانـی، تبییـن بـازار به‌مثابـه سـاختاری تاریخـی و چندمقیاسـی اسـت کـه نقـش آن در شـهر معاصـر نـه حـذف شـده و نـه کامـلاً اسـتمرار یافتـه، بلکـه بازتعریـف شـده اسـت. همچنیـن، ایـن یافتـه در ادبیـات بازآفرینـی شـهری نشـان می‌دهـد مداخلـه در بـازار تاریخـی بایـد فراتـر از مرمـت کالبـدی یـا سـاماندهی تجـاری باشـد و پیونـد آن بـا شـبکه حرکـت، اقتصـاد شـهری، حافظـه جمعـی و هویت مرکـز تاریخـی را هم‌زمـان در نظـر گیـرد.

گسست شبکه‌ای و تداوم هویتی

تحـول بـازار تهـران بـا هم‌زمانـی گسسـت و تـداوم همـراه اسـت. خیابان‌کشـی‌ها، توسـعه معابـر جدیـد و جابه‌جایـی مرکزیت‌هـای اداری ـ سیاسـی، پیونـد مسـتقیم بـازار بـا سـاختار سـنتی شـهر را تضعیـف کرده‌انـد؛ امـا اسـتمرار فعالیـت اقتصـادی، حضـور اجتماعـی، پیونـد بـا عناصـر تاریخـی و جایـگاه آن در حافظـه جمعـی، نقـش هویتـی بـازار را تـداوم بخشـیده اسـت. از ایـن منظـر، مفهوم «گسسـت شـبکه‌ای و تـداوم هویتی» امـکان می‌دهـد بـازار بـزرگ تهـران بـر پایـه رابطـه میـان شـبکه حرکـت، معنـا، عملکـرد و حافظـه شـهری تحلیـل شـود.

پیامدهای بازآفرینی مرکز تاریخی تهران

پیامـد اصلـی ایـن بحـث آن اسـت کـه بـازار بایـد بخشـی از منظومـه فضایـی، عملکـردی و هویتـی مرکـز تاریخـی تهـران دیـده شـود. تقویـت

نقش آن نیازمند توجه هم‌زمان به شبکه دسترسی، فضاهای عمومی، محلات پیرامونی، فعالیت‌های اقتصادی و عناصر تاریخی مرتبط است. در این چارچوب، بازآفرینی بازار به معنای بازگشت به نقش گذشته نیست، بلکه بازتعریف جایگاه آن در شهر معاصر است؛ جایگاهی که می‌تواند بازار بزرگ تهران را به سرمایه‌ای فضایی، اقتصادی و هویتی برای تقویت مرکز تاریخی شهر تبدیل کند.

نتیجه‌گیری

یافته نخست تقویت‌کننده این مفهوم است که بازار بزرگ تهران در شهر سنتی، محور سازمان‌دهنده فضایی و از عناصر اصلی استخوان‌بندی کالبدی ـ عملکردی شهر بوده است. بازار از طریق الگوی خطی و سپس شبکه‌ای خود، میان مسجد جامع، ارگ، محلات، دروازه‌ها و مسیرهای اصلی حرکت پیوند برقرار می‌کرد و نقش ستون فقرات مرکزی شهر را بر عهده داشت.

یافته دوم بیانگر نقش چندبعدی بازار در حوزه‌های اقتصادی، مذهبی، اجتماعی، ارتباطی و سیاسی است. پیوند با مسجد جامع و فضاهای مذهبی، نقش آیینی؛ ارتباط با ارگ، نقش سیاسی؛ اتصال به محلات، نقش اجتماعی و ارتباطی؛ و تمرکز فعالیت‌های صنفی، سراها، تیمچه‌ها و راسته‌ها، نقش اقتصادی بازار را شکل می‌داد.

یافته سوم نشان می‌دهد خیابان‌کشی‌های پهلوی، توسعه تهران، گسترش شبکه سواره‌محور و انتقال بخشی از مرکزیت‌های اداری، تجاری و خدماتی، نقش استخوان‌بندی بازار را تضعیف کرد. این تحول در کاهش نقش بازار به‌عنوان محور حرکت، پیوند مستقیم با محلات و انحصار مرکزیت اقتصادی و اداری شهر آشکار است.

یافته چهارم بر تداوم اهمیت بازار به‌عنوان کانون اقتصادی، حافظه فضایی، عنصر هویت‌بخش و ظرفیت بازآفرینی مرکز تاریخی تأکید دارد. جایگاه معاصر آن در بازتعریف پیوند با اقتصاد شهری، هویت تاریخی، کیفیت فضای عمومی و پیوندهای اجتماعی مرکز شهر نهفته است.

براین‌اساس، بازآفرینی بازار باید در چارچوب سیاست‌های مرکز تاریخی و با توجه هم‌زمان به پیوندهای حرکتی، حافظه تاریخی، حیات اقتصادی و کیفیت فضاهای عمومی دنبال شود. پژوهش حاضر چارچوبی تحلیلی برای فهم تحول نقش بازار فراهم می‌کند و مطالعات آتی می‌توانند با بررسی فعالیت‌ها، الگوهای رفت‌وآمد، تجربه ذی‌نفعان و مقایسه با بازارهای تاریخی دیگر، ابعاد کاربردی آن را گسترش دهند. در مجموع، بازار بزرگ تهران از ستون فقرات کالبدی ـ عملکردی شهر سنتی به زیرساخت تاریخی فعال مرکز معاصر تبدیل شده و این تغییر نقش، مبنای فهم جایگاه آن در بازآفرینی مرکز تاریخی تهران است. بر این مبنا، آینده بازار بزرگ تهران نه در بازگرداندن آن به نقش یگانه و سنتی گذشته، بلکه در بازتعریف آن به‌عنوان زیرساختی تاریخی، اقتصادی و هویتی برای تقویت مرکز تاریخی تهران قابل‌پیگیری است.

منابع

ابرقویی‌فرد، حمیده و منصوری، سیدامیر. (۱۴۰۰). بازخوانی مؤلفه‌های سازنده سازمان فضایی شهر ایرانی پس از اسلام در سفرنامه‌های قرن نهم تا چهاردهم هجری قمری. منظر، ۱۳ (۵۵)، ۲۹-۲۰. https://doi.org/10.22034/MANZAR.2021.240065.2070

اطلس تهران. (۱۳۷۲). تهران: گیتاشناسی.

امیری، سارا. (۱۳۸۸). بیان تصویری بازار سنتی تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز.

اهلرز، اکارت. (۱۳۷۳). شهر شرق اسلامی: مدل و واقعیت. ترجمه و تحریر محمدحسن ضیاءتوانا و مصطفی مؤمنی. تحقیقات جغرافیایی، ۹ (۱)، ۶۵-۲۷.

بابایی‌مراد، بهناز؛ محمدی، پژمان و عسگری، علی. (۱۳۹۴). تأثیر ساختار فضایی بر میزان تقاضای

حمل‌ونقل شهری، نمونه موردی: حلقهٔ مرکزی شهر همدان. مطالعات محیطی هفت حصار، (۱۴)، ۱۴-۵.

بحرینی، سیدحسین؛ بلوکی، بهناز و تقابن، سوده. (۱۳۸۸). تحلیل مبانی نظری طراحی شهری معاصر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

برزین. (۱۲۳۱). نقشه تهران در دوره صفوی [نقشه].

پروشانی، ایرج. (۱۳۷۶). بازار؛ بازارهای شهری قبل از اسلام و در دوره اسلامی. دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱، ۳۵۹-۳۵۱. تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.

پوراحمد، احمد. (۱۳۷۷). جغرافیا و کارکردهای بازار کرمان. تهران: مرکز کرمان‌شناسی.

پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۲). معماری اسلامی ایران. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.

پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۹۰). آشنایی با معماری اسلامی ایران: ساختمان‌های درون‌شهری و برون‌شهری (تدوین غلامحسین معماریان، چاپ هفدهم). تهران: سروش دانش.

حبیبی، سیدمحسن. (۱۳۷۸). از شار تا شهر. تهران: دانشگاه تهران.

حمیدی، ملیحه. (۱۳۷۶). استخوان‌بندی شهر تهران. تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران.

حیدری، محمدتقی؛ حقی، یعقوب؛ خوند، کبری و محرمی، سعید. (۱۴۰۱). بازآفرینی ساختاری - عملکردی بازارهای سنتی شهرهای ایران با رویکرد آینده‌پژوهی؛ مطالعه موردی بازار تاریخی زنجان. پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۴(۳)، ۸۶۶-۸۵۱. https://doi.org/10.22059/jhgr.2021.316812.1008228

خواجه‌نبی، فهیمه و کوچکی، محمد. (۱۳۹۲). بررسی و تحلیل نقش بازار در توسعه شهرهای اسلامی: نظریات و دیدگاه‌ها. مجموعه مقالات همایش ملی معماری و شهرسازی انسان‌گرا. دانشگاه آزاد اسلامی قزوین.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۵۴). لغت‌نامه دهخدا. تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.

رجبی، آزیتا. (۱۳۸۶). ریخت‌شناسی بازار. تهران: آگاه و سپهر خرد.

رفیعی‌پور، فاطمه. (۱۳۹۴). بررسی ساختارهای سنتی و نقش آن در اقتصاد صنایع‌دستی و جمهوری آذربایجان. فصلنامه هنر، (۹)، ۱۱۶-۱۱۱.

سعیدنیا، احمد. (۱۳۸۸). تعاریف و مفاهیم بازارهای شهری ایران. آبادی، ۱۹(۶۴)، ۹-۶.

سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۶). بازارهای ایرانی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

شبانه، رحیم. (۱۳۹۵). بازار و بازاریان در تمدن اسلامی. پارسه، ۱۶(۲۷)، ۱۳۲-۹۷.

شفقی، سیروس. (۱۳۸۰). بازار و ساختار شهر سنتی ایران. تهران: نشر دانشگاهی.

شکویی، حسین. (۱۳۶۵). جغرافیای اجتماعی شهر؛ اکولوژی اجتماعی شهر. تهران: دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی.

شهرداری تهران. (۱۴۰۳). نقشه محدوده بازار بزرگ تهران و شبکه معابر منطقه ۱۲ [نقشه].

شیرازیان، رضا. (۱۳۹۱). راهنمای نقشه‌های تاریخی تهران. تهران: انتشارات دستان.

طبسی، سیدموسی‌الرضا و خادم‌زاده، محمدحسن. (۱۳۹۹). بازشناخت مؤلفه‌های بازار در شهر ایرانی - اسلامی. اندیشه معماری، ۵(۲)، ۶۲-۴۵.

عباس‌زادگان، مصطفی و آذری، عباس. (۱۳۸۸). بررسی نقش فضایی بازار در ساختار شهرهای ایرانی (با بهره‌گیری از روش چیدمان فضا): نمونه‌های موردی تهران، تبریز، کرمان و اصفهان. آبادی، ۱۹(۲۹)، ۳۱-۲۶.

عمید، حسن. (۱۳۳۲). فرهنگ فارسی عمید. تهران: انتشارات راه رشد.

غفاری سده، علی. (۱۳۷۳). سازمان‌های فضایی در معماری شهرهای سنتی ایران. صفه، ۴(۴)، ۳۷-۲۶.

غفاری، محمدرضا. (۱۳۲۳). نقشه‌راهنمای تهران [نقشه].

کرشیش. (۱۲۳۷). نقشه تهران [نقشه].

کریمان، حسین. (۱۳۴۸). نقشه تهران [نقشه].

کشاورزیان، آرنگ. (۱۳۸۳). در جست‌وجوی مفهومی برای بازار. گفتگو، (۴۲)، ۱۶۸-۱۴۱.

کشاورزیان، آرنگ. (۱۳۹۷). بازار و دولت در ایران: سیاست در بازار تهران (ترجمه محسن محمودی). تهران: دنیای اقتصاد.

لک، آزاده و حکیمیان، پانته‌آ. (۱۳۹۶). کنکاشی در ریخت‌شناسی بازار ایرانی با رویکرد نظریه‌های

فضایی شهر؛ موارد مطالعاتی بازار شیراز و کرمان. صفه، ۲۷(۱)، ۱۳٤-۱۰۹.

منتظری، مرجان؛ جهانشاهلو، لعلا و ماجدی، حمید. (۱۳۹۶). تحولات ساختار کالبدی - فضایی شهر یزد و عوامل مؤثر بر آن. مطالعات محیطی هفت حصار، (۲۱)، ٤۲-۲۷.

منصوری، سیدامیر و مونیر، جرارد. (۱۳۸۶). دو دوره سازمان فضایی در شهر ایرانی: قبل و بعد از اسلام با استعانت از شواهد تحولات شهر کرمان. باغ نظر، ٤(۷)، ٦۰-٤٦.

منصوری، سیدامیر. (۱۳۹۲). سازمان فضایی در شهر اسلامی ایران. هنر و تمدن شرق، ۱(۱)، ٦۳-۵۲.

منصوری، سیدامیر و محمدزاده، شبنم. (۱۳۹۶). تحولات سازمان فضایی شهر تبریز از اوایل اسلام تا دوره قاجار. باغ نظر، ۱۴(۵۱)، ۳۲-۲۱.

منصوری، سیدامیر و همتی، مرتضی. (۱۳۹۹). ارزیابی تعابیر پژوهشگران فارسی‌زبان در بیان مفهوم سازمان فضایی شهر. باغ نظر، ۱۷(۹۲)، ۱۸-۵. https://doi.org/10.22034/bagh.2020.214720.4421

مؤمنی مصطفی. (۱۳۷۷). نظری بر شهرشناسی جغرافیایی شهرهای ایرانی - اسلامی. نمایه پژوهش، (۹-۱۰)، ۳۷.

نجم‌الملک، عبدالغفار. (۱۲۷۰). نقشه تهران [نقشه].

نطاق، محمدجواد و حسین‌زاده، مهدی. (۱۴۰۲). بررسی سیر تحولات و تغییرات سازمان فضایی شهر مشهد. منظر، ۱۵(۶۳)،۲٦-۳۷. https://doi.org/10.22034/MANZAR.2022.344669.2195

ودیعی، کاظم. (۱۳۵۱). بازار در بافت نوین شهری. یغما، (۲۸۳).

Assari, A., Mahesh, T. M., & Assari, E. (2012). Conservation of historic urban core in traditional Islamic culture: Case study of Isfahan city. *Indian Journal of Science and Technology*, **5**(1), 1970-1976. https://doi.org/10.17485/ijst/2012/v5i1.32

Bonine, M. E. (1979). The morphology of Isfahan bazaar. *Iranian Studies*, **12**(1-2), 29-51.

Caniggia, G., & Maffei, G. L. (2001). *Architectural composition and building typology: Interpreting basic building*. Alinea Editrice.

Conzen, M. R. G. (1960). *Alnwick, Northumberland: A study in town-plan analysis* (Institute of British Geographers Publication No. 27). George Philip.

Couch, C., Fraser, C., & Percy, S. (Eds.). (2003). *Urban regeneration in Europe*. Blackwell Science. https://doi.org/10.1002/9780470690604

Ebrahimi, A. N., Pour Rahimian, F., & Sahraei Loron, M. (2013). Impacts of urban passages on formation of Iranian bazaars: Case study of the historic bazaar of Tabriz. *ArchNet-IJAR*, **7**(2), 61-75. https://doi.org/10.26687/archnet-ijar.v7i2.155

Bazaar. (2012). In *Encyclopaedia Islamica*.

Griffiths, S., Jones, C. E., Vaughan, L., & Haklay, M. (2010). The persistence of suburban centres in Greater London: Combining Conzenian and space syntax approaches. *Urban Morphology*, **14**(2), 85-99.

Hillier, B., & Hanson, J. (1984). *The social logic of space*. Cambridge University Press.

Moghaddam, A. (1994). Bazaar, the achievement of the Islamic civilization: A short history of the Tehran Bazaar. *Newsletter of the Chamber of Commerce, Industries and Mines of the Islamic Republic of Iran*.

Moosavi, M. S. (2005). Bazaar and its role in the development of Iranian traditional cities. In *Proceedings of the IRCICA International Conference on Islamic Archaeology*.

Muratori, S. (1959). *Studi per una operante storia urbana di Venezia*. Istituto Poligrafico dello Stato.

Plevoets, B., & Van Cleempoel, K. (2019). *Adaptive reuse of the built heritage: Concepts and cases of an emerging discipline*. Routledge.

UNESCO. (2011). *Recommendation on the historic urban landscape, including a glossary of definitions*. UNESCO.

Wang, K. (2023). Time rupture in urban heritage: Based on the case of Shanghai. *GeoJournal,* **88**, 1965-1977. https://doi.org/10.1007/s10708-022-10732-2

Wirth, E. (1974). Zum Problem des Bazaars (Sūq, Čaršī): Versuch einer Begriffsbestimmung und Theorie des traditionellen orientalischen Marktes. *Die Welt des Islams,* **15**(1-4), 14-43.

Pourjafar, M. R., Nazhad Ebrahimi, A., & Ansari, M. (2013). Effective factors in structural development of Iranian historical bazaars: Case study of Tabriz Bazaar. *Journal of Basic and Applied Scientific Research,* **3**(2), 272-282.

Pourjafar, M., Amini, M., Varzaneh, E. H., & Mahdavinejad, M. J. (2014). Role of bazaars as a unifying factor in traditional cities of Iran: The Isfahan bazaar. *Frontiers of Architectural Research,* **3**(1), 10-19. https://doi.org/10.1016/j.foar.2013.11.001

Roberts, P., & Sykes, H. (Eds.). (2000). *Urban regeneration*: *A handbook*. SAGE.